

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії
Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему:

«Гендерне питання в працях провідних теоретиків анархізму кінця XVIII-XX ст.»

Виконала: студентка 4-го року навчання

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньої програми: «Історія та археологія»

Мацкевич Єва Олегівна

Науковий керівник: Діса К.Л.,

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Мартинюк О.В., старший викладач, PhD

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«___» _____ 2022 р.

Київ - 2022

Декларація академічної доброчесності

Студента/ки НаУКМА

Мацкевич Єва Олегівна 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: evamatskevich20@gmail.com

- підтверджую, що написана мною бакалаврська/магістерська робота на тему «Гендерне питання в працях провідних теоретиків анархізму кінця XVIII-XX ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами

3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck. - даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студента/ки _ 13.06.2022 _

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Гендерне питання в працях провідних теоретиків анархізму кінця XVIII-XX ст.»

Автор: студентка 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія та археологія»

Науковий керівник: Диса Катерина Леонідівна

Захищена: " ____ " _____ 2019 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням гендерного питання у працях провідних теоретиків анархізму, а саме його засновників та засновників основних напрямів та течій.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків (загальних і до кожного розділу) та списків використаних джерел і літератури. У першому розділі представлений контекст досліджуваного часу, а саме кінця XVIII-XX ст., в другому – проаналізовано праці частини провідних теоретиків анархізму, а саме Вільяма Годвіна, Макса Штірнера, П'єра-Жозефа Прудона та Михайла Бакуніна, а також представлене їх порівняння. У третьому розділі представлений аналіз та порівняння праць Генрі Торо, Петра Кропоткіна, Емми Гольдман та Мюррея Ротбарда.

Для роботи було залучено масив теоретичних праць з ідеології анархізму для аналізу, а також історіографію, що стосується соціальних ролей чоловіка та жінки, ставлення до жінок та девіантної поведінки, для опису контексту досліджуваної доби.

У кваліфікаційній роботі представлено детальний аналіз думок та ідей провідних теоретиків анархізму кінця XVIII-XX ст. Задля пояснення ідей цих

мислителів висвітлено контекст доби та деталі напрямків і течій анархізму. Порівняння ідей теоретиків щодо гендерного питання дає уявлення про еволюцію поглядів та їх відмінності в залежності від часу, в якому жили вибрані інтелектуали та домінуючих ідей, які могли впливати на їхнє ставлення до цього питання.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ I. Контекст досліджуваної епохи	9
1.1. Гендерні ролі та шлюб в Європі та США XIX ст.	9
1.2. Гендерне питання в Європі та США XX ст.	15
Розділ II. Гендер у засновників анархізму.....	20
2.1. Ставлення Вільяма Годвіна до міжстатевих відносин.....	20
2.2. Гендерне питання в працях Макса Штірнера.	22
2.3. Шлюб та (не)рівність у працях П'єра-Жозефа Прудона.	23
2.4. Гендерне питання в текстах Михайла Бакуніна.	30
2.5. Висновки до розділу	35
Розділ III. Питання соціальних ролей чоловіка та жінки в працях засновників течій анархізму	38
3.1. Генрі Торо	38
3.2. Петро Кропоткін.....	41
3.3. Емма Гольдман.....	45
3.4. Мюррей Ротбард	50
3.5. Висновки до розділу.	54
Висновки	57
Список використаних джерел та літератури	60

Вступ

Ідеологія анархізму була офіційно заснована в середині XIX ст., активно набувала поширення протягом двох останніх століть. Вона має два великих напрями – анархо-індивідуалізм та анархо-колективізм, багато течій, які вносять нові ідеї в неї завдяки комбінації анархізму та інших ідей та рухів. Анархо-індивідуалізм – це один із двох масштабних напрямів анархізму, який був заснований на основі ідей німецького філософа Макса Штірнера, який пропагував зверхність індивіда та ставив його пріоритети на перше місце.¹ В той же час, анархо-колективізм, заснований Михайлом Бакуніним, став напрямом, за яким інтереси суспільства та його благо важливіші за інтереси індивіда, тому вільні індивіди мають робити все заради суспільної користі. Проте, варто розуміти, що в ідеальному колективному анархізмі права індивіда не нівелюються, адже поневолені фізично та ментально індивіди не зможуть створити ідеальне колективне суспільство.² Крім того, анархізм має різні течії, які виходять із цих двох напрямків. Анархо-синдикалізм та анархо-комунізм є основними течіями колективного анархізму.³ Анархо-фемінізм,⁴ анархо-капіталізм⁵ та зелений анархізм (частково)⁶ – це течії індивідуального анархізму. Самих течій анархізму набагато більше (підтечії зеленого анархізму, мютюелізм, квір-анархізм та сучасні течії XXI ст.), однак ці є ключовими та найбільш популярними не тільки в XIX та XX ст., а й сьогодні.

¹ Эльцбахер П. Анархизм. Суть анархизма. Москва: АСТ МОСКВА, 2009. С. 98.

² Там само. С. 120-121.

³ Неттлау М. Очерки по истории анархических идей. URL: <https://avtonom.org/old/lib/theory/nettlau/history.html> (дата звернення: 13.06.2022).

⁴ Рябов П. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках. URL: <http://knowledge1871.narod.ru/History/Riabov/Oчерk.htm> (дата звернення: 13.06.2022).

⁵ Norman P. Anarcho-capitalism. Parvage Macmillan, 1987. P.161.

⁶ АЗ. What types of anarchism are there? URL: <https://anarchism.pageabode.com/book/a-3-what-types-of-anarchism-are-there/> (дата звернення: 13.06.2022).

Зважаючи на таку різноплановість цієї ідеології, можна припустити, що в певних аспектах вони значно різняться за своїми ідеями. Одним з важливих аспектів будь-якої модерної ідеології є гендерне питання, завдяки якому ідея отримує прихильників та критиків. Зважаючи, що поняття «гендеру» як соціальної статі є доволі пізнім (з'явилося в 1960-х рр.), теоретики, які жили до цього, не могли вживати цей термін та виокремлювати певні аспекти як гендерні.⁷ Тому буде доцільно окреслити, що саме розуміється під широким гендерним питанням у цій праці. Насамперед, це соціальні ролі чоловіка та жінки в суспільстві та сім'ї, ставлення до жінки, а також девіантної на ті часи поведінки – проституції, абортів, гомосексуальності тощо. Однак, варто зазначити, що не всі теоретики анархізму писали про це окремо, часто це згадується в інших контекстах. Не кожен анархіст писав про кожен аспект гендерного питання, тож у деякого з них зовсім не будуть зустрічатись думки щодо гомосексуалізму, наприклад.

Для аналізу було обрано ряд провідних теоретиків анархізму – його засновників та тих, хто вважається предтечами (саме тому теоретичні праці анархізму з'являються ще у XVIII та на початку XIX ст., задовго до «офіційного» заснування ідеології), а також засновників найбільших течій. Адже саме ідеї цих анархістів стали найбільш популярними та вплинули на розвиток анархістської думки у інших теоретиків та практиків анархізму, заснування інших, менш популярних течій та підтечій. Вибірка праць теоретиків базується на безпосередній популярності цих праць, а також тематичному спрямуванні (праця могла бути не дуже популярною, однак вона конкретно розкриває гендерне питання).

⁷ Гендер. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80#.D0.86.D1.81.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.87.D0.BD.D0.B0_.D0.B4.D0.BE.D0.B2.D1.96.D0.B4.D0.BA.D0.B0 (дата звернення: 12.06.2022).

Важливо зазначити проблему понять та термінів у дослідженні анархізму. Варто розуміти, що незважаючи на величезну кількість течій, існує також «чистий» анархо-індивідуалізм та «чистий» анархо-колективізм, тобто безпосередньо наслідування ідей в рамках анархізму для індивіда або для суспільства,⁸ без додавання сторонніх ідей (як от фемінізму або комунізму). Тож, можна сказати, що є ще дві окремі течії – анархо-індивідуалізм та анархо-колективізм.⁹ Саме з другим і виникає проблема понять, бо виходить, що є напрям і течія, які називаються однаково – анархо-колективізм, в той же час, як напрям має багато різних синонімів, таких як колективний анархізм, анархо-соціалізм, соціальний анархізм, соціалістичний анархізм, анархістський колективізм, лівий анархізм тощо.¹⁰ В той же час течію називають, як правило, просто анархо-колективізмом або колективістським анархізмом. Засновником напрямку вважаються П'єр Прудон та Михайло Бакунін, в той час як засновником течії вважається лише Бакунін. До того ж, Бакунін також вплинув на ідеї анархо-синдикалізму.¹¹ Тому, що стосується напрямку анархо-колективізму, то в цій роботі можуть вживатись різні його синоніми, течія ж буде названа як колективістський анархізм задля розрізнення.

З огляду на незначну досліджуваність даної теми раніше, впливає **актуальність** цієї роботи – різні дослідники не вивчали цю тематику загально, а лиш точково – окремо висвітлювали гендерне питання у працях вибраного

⁸ Ostergaard G. The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought. Blackwell Publishing, 2006. P. 12-13.

⁹ Рябов П. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках.

<http://knowledge1871.narod.ru/History/Riabov/Ocherk.htm> (дата звернення: 12.06.2022).

¹⁰ Різні дослідники вживають різні поняття, див. наприклад: Плехановъ Г. Анархизмъ и социализмъ. Іздание Маріи Малыхъ, 1906. (анархістський колективізм); Ostergaard G.. The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought. (соціальний анархізм); Шевченко О. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Бакуніна та його анархо-колективізм / Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2013, № 10. С. 230-238. (анархо-колективізм, анархізм-колективізм) тощо.

¹¹ Рябов П. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках.

<http://knowledge1871.narod.ru/History/Riabov/Ocherk.htm> (дата звернення: 12.06.2022).

теоретика, або зосереджувались лише на певному аспекті – наприклад, сексуальності. Проте питання жінок та загалом соціальних ролей є дуже важливим у формуванні ідеології, і створенні «ідеального суспільства», якого вона прагне. Тим паче, якщо мова йде про ідею тотальної свободи та рівності людей, яка прагне повністю змінити звичний суспільний лад.

Мета роботи полягає у тому, аби проаналізувавши теоретичні праці засновників анархізму та його течій, дослідити різноманітність та зміну їх думок стосовно гендерного питання протягом двох століть.

Для реалізації мети було поставлено такі **завдання**:

- описати контекст еволюції гендерного питання упродовж досліджуваної епохи (кінця XVIII – XX ст.) аби розуміти, які суспільні настрої щодо жінок, родини та соціальних ролей панували за життя теоретиків;
- проаналізувати теоретичні праці засновників анархізму та його напрямів, а також тих, хто вважається предтечами анархізму, на предмет гендерного питання порівняти ці ідеї;
- проаналізувати праці засновників чотирьох найбільших течій анархізму та прослідкувати схожість/відмінність їх ідей щодо гендерного питання між собою та між ними та засновниками анархізму та напрямів, прослідкувати еволюцію поглядів всіх обраних анархістів.

За основу **методологічної бази** було взято семіотичний, біографічний та порівняльний методи. Так як дослідження базується на інтелектуальній історії, в ньому цілий розділ буде присвячено контексту, а також при аналізі іноді будуть контекстуальні виступи. Адже, за Квентіном Скіннером контекст епохи та текст, який в цю епоху написаний не можна розглядати окремо, вони тісно

переплітаються та не існують окремо один від одного. Контекст допомагає пояснити текст не переосмислюючи ідеї на сучасне сприйняття.¹²

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час, коли жили і писали свої праці обрані теоретики анархізму – кінець XVIII – XX ст. Нижня межа обумовлена працями Вільяма Годвіна, як передтечі анархізму, а верхня – працями Мюррея Ротбарда, який жив та писав аж до кінця XX ст. Хронологічні рамки для першого розділу (контексту досліджуваного часу) будуть такими: кінець XVIII – початок XX ст. в Європі та XIX-XX ст. в США.

Об’єктом даного дослідження є ставлення теоретиків анархізму XVIII – XX ст. до гендерного питання.

Предметом роботи є представлення гендерного питання у працях восьми ключових теоретиків та засновників анархізму – Вільяма Годвіна, Макса Штірнера, П’єра-Жозефа Прудона, Михайла Бакуніна, Генрі Торо, Петра Кропоткіна, Емми Гольдман та Мюррея Ротбарда.

Історіографія з цього питання не широко представлена. І хоча праць про анархізм дуже багато, про його заснування, історію та тлумачення ідей теоретиків, однак до гендерного питання в анархізмі звертались вкрай рідко. Найбільше наукових робіт з даного питання присвячено Еммі Гольдман, яка найбільше зверталась до гендерного питання, як засновниця анархо-фемінізму. Науковий доробок про неї та її ідеї представлений багатьма книгами¹³ та безліччю статей.¹⁴ Однак про інших анархістів таких праць дуже мало (невеликі статті або

¹² Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory 8, issue 1, 1969. P. 3-53.

¹³ Див. Наприклад: Gornick V. Emma Goldman: Revolution as a way of life. Yale University Press, 2011; Shulman A. Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader. New York, 1983; Hsu R. Emma Goldman, Mother Earth, and the anarchist awakening. Indiana, 2021.

¹⁴ Див. Наприклад: Грязева А. Взгляды Эммы Гольдман на положение женщин в США в конце XIX – начале XX века / Наука молодых, 2020; Дамье В.В. Красная Эмма URL: <http://aitrus.info/node/1945>. (дата звернення: 11.06. 2022); Брехов Г. Женщины и анархизм: анархо-феминистическое движение в странах Европы и Соединенных Штатах Америки / Вестник РУДН, 2022. Вип. 24, № 1. С. 90-116.

розділи з книг)¹⁵ або немає взагалі, а в великих монографіях, де зібрані відразу кілька теоретиків, розглядаються їхні ідеї щодо різноманітних аспектів, однак гендерний не зачіпають.

Є одна велика праця під назвою «Анархізм та сексуальність», однак автори не розглядають детально праці теоретиків анархізму, це скоріше рефлексія на основі коментарів та думок феміністок, письменників(ць), дослідників сексуальності та намагання об'єднати дослідження анархізму з фемінізмом та квір-активізмом. Єдиний анархіст, чиї ідеї безпосередньо аналізуються – Олександр Беркман – коханець Емми Гольдман, і хоча його діяльність в анархічному русі була значимою, а ідеї розкривають гендерне питання,¹⁶ його навряд чи можна назвати одним з провідників теоретиків анархізму.

Проблема малої кількості досліджень, можливо, зумовлена незначною кількістю праць теоретиків та частин їх загальних праць, присвячених конкретно гендерному питанню.

Джерельна база дослідження представлена опублікованими теоретичними працями – книгами, брошурами, статтями провідних мислителів анархізму. Це в основному дуже популярні праці, наприклад, «Єдиний та його власність» Макса Штірнера, «Дослідження про політичну справедливість» Вільяма Годвіна, «Державність і анархія» Михайла Бакуніна, «Хліб і воля» Петра Кропоткіна, «Волден або життя в лісі» Генрі Торо. А також тематичні роботи, що стосуються безпосередньо гендерного питання, наприклад, «Порнократія або жінки сучасності» П'єра-Жозефа Прудона, «Шлюб і кохання» Емми Гольдман, «Велике визволення жінок: на злобу дня» Мюррея Ротбарда.

¹⁵ Див. Наприклад: Ширинянц А., Черненко Ж. Бакунин и феминизм. Политическая наука, 2017, Спецвыпуск; Casey G. Murray Rothbard. Bloomsbury, 2013.

¹⁶ Heckert J., Cleminson R. Anarchism & sexuality: Ethics, relationships and power. Routledge, 2011.

Структура роботи представлена трьома розділами, суголосними з завданнями, списком використаних теоретичних праць як джерел та використаної контекстуальної літератури.

Розділ I. Контекст досліджуваної епохи

Перш ніж перейти до аналізу праць теоретиків анархізму, варто проговорити контекст доби в якій вони жили, ставлення людей цієї епохи до шлюбу, сім'ї, місця жінки та чоловіка в суспільстві та сім'ї, певних девіацій. Це дасть змогу правильно потрактувати та проаналізувати думки анархістів та зробити коректні висновки про їх ставлення до обраного питання. Анархізм як ідеологія був заснований у XIX ст., тож контекст саме цієї доби є пріоритетним для дослідження. Також варто розглянути XX ст. в Європі та США, однак вибрані теоретики жили в різний час та в різних країнах, тож розглядатиметься контекст лише того часу та місця, які стосуються анархістів, праці яких буде проаналізовано в подальших розділах, а саме XIX ст. в західній Європі та США, початок XX ст. в Європі та XX ст. в США.

1.1. Гендерні ролі та шлюб в Європі та США XIX ст.

До XVIII ст. в Європі жінка сприймалась як недосконалий чоловік, який може та повинен народжувати дітей, однак у кінці XVII - XVIII ст. ставлення до жінки дещо змінюється. Чоловік і далі залишається головним та більш досконалим, проте жінка стає вже об'єктом насолоди.¹⁷ Саме у XVIII ст. стала популярною біологічна теорія про те, що чоловіча та жіноча статі є варіаціями однієї статі.¹⁸

З початком та розвитком індустріалізації, європейські цінності почали трансформуватись. Доіндустріальна сім'я працювала на господарстві (Європа була переважно сільською) в основному разом, поділяючи обов'язки на чоловічі та жіночі. Однак індустріалізація та урбанізація дали кожній людині індивідуальний дохід, який у жінок був меншим, ніж у чоловіків і тому слугував

¹⁷ Діса К. Історія повсякденного життя в Ранньомодерній Європі. Київ, 2014. С. 84.

¹⁸ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. Bloomsbury Academic, 2016. P. 137.

як додатковий (або взагалі був відсутнім). Це призвело до зміни ролей у сім'ї.¹⁹ В XIX ст. важливість європейської жінки у сім'ї значно зросла, її почали поважати як головну в домі, в той час як чоловік став годувальником сім'ї. Жінка перестала бути лише естетичним придатком чоловіка. Тут важливу роль зіграв той факт, що як чоловіки, так і жінки почали самі шукати та вибирати собі партнера (особливо це стосувалось представників середнього класу в містах). Ідеальний шлюб базувався якщо не на коханні, то на взаємній повазі партнерів один до одного, справедливості, чесності, і, найголовніше, "рівності". Жінка стала головною у сім'ї – господинею та матір'ю, що покладало на неї більше відповідальності та обов'язків. Наприклад, в той час як чоловік заробляв гроші, жінка ними розпоряджалася. Всі фінансові питання щодо житла, меблів, техніки, їжі тощо лягали на жінку.²⁰ Це сильно різнилось від шлюбу ранньомодерної доби, основою якого ставали економічні аспекти, а сам шлюб часто був єдиним способом вижити (особливо для жінки).²¹ Однак ідея жінки як матері та господині стала популярною ще з часів Руссо, який закликав виховувати дівчат бути домашніми, помічницями чоловікові та авторитетом для своїх дітей – виховувати їх, приділяти їм багато уваги (до цього дітьми займались няні та гувернантки).²²

В той же час, маючи можливість індивідуального доходу, жінки ставали більш незалежними, відчували, що мають право на автономію від чоловіка.²³ Однак місце жінки в суспільстві залишалось доволі принизливим. Просвітницька філософія проголошувала свободу та рівність, проте це стосувалось лише чоловіків. Тож наприкінці XVIII ст. жінки поступово починали боротись за свої права (писати про це трактати, брошури тощо). На XIX ст. припав розквіт

¹⁹ Там само. С. 65-67.

²⁰ Branca P. A woman's place // Branca P. Women in Europe since 1750. Routledge, 2013. (електронна книга).

²¹ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. P. 67.

²² Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. Palgrave Macmillan, 2005. P. 88.

²³ Там само. С. 66.

боротьби за права жінок.²⁴ Ця боротьба велась не лише жінками, доволі багато чоловіків також виступали за соціальну та політичну рівність між статями. Особливо, це було притаманно соціалістичним партіям та рухам, в програмах яких обов'язково був пункт рівності та свободи і чоловіків, і жінок.²⁵ Провідні мислителі тих часів, такі як Клод Анрі де Сен-Сімон, виступали за відмову від соціальних стереотипів та надання всіх прав жінкам.²⁶ Проте варто зазначити, що фемінізм ХІХ ст. виступав в першу чергу не за політичні права жінок, а саме за соціальні права – доступ до освіти та роботи, розширення прав жінки в сім'ї.²⁷ Акцент на політичні права в Європі та США з'явився вже ближче до кінця ХІХ – початку ХХ ст. Це не означає, що жінки не боролись за виборчі права до цього, але це не було в пріоритеті більшості жінок. Також, феміністки активно виступали за права повій, які були доволі обмеженими. Англійські феміністки виступали проти закону про інфекційні хвороби, за яким повій до медичного огляду примушували, в той же час, французькі феміністичні рухи не боролись проти подібного, адже вважали повій пропавшими жінками. Часто, проблема проституції бачилась як наслідок патріархального устрою, яка зникла б сама по собі, якби жінки отримали всі права та можливості на рівні з чоловіками.²⁸

Однак, деякі традиційні аспекти життя залишались незмінними. Наприклад, дошлюбні статеві зв'язки і досі засуджували, особливо у жінок. Часто, це було лише формально (молодій парі дозволяли спати разом до весілля, але намагались «контролювати», аби вони не мали статевого акту),²⁹ проте уявлення загалом залишались консервативними. Суспільство ХІХ ст. намагалось

²⁴ Branca P. From behind closed doors: women in society // Branca P. Women in Europe since 1750. (електронна книга).

²⁵ Там само.

²⁶ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. P. 79-82.

²⁷ Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. P. 155.

²⁸ Branca P. From behind closed doors: women in society // Branca P. Women in Europe since 1750. (електронна книга).

²⁹ Branca P. A woman's place // Branca P. Women in Europe since 1750. (електронна книга).

якомога сильніше контролювати інтимне та репродуктивне життя жінки, адже від цього залежав рівень народжуваності. До того ж, в Британія була тоді Вікторіанською зі своєю славнозвісною мораллю.³⁰

До того ж, в кінці XVIII – протягом XIX ст. змінилися погляди на біологічну складову статі. Теорія однієї статі XVIII ст. відійшла на задній план, її замінили уявлення про те, що біологічна відмінність чоловіка і жінки є фундаментальною, і тому справедливо породжує соціальну нерівність.³¹

Цікаво, що протягом XVIII-XIX ст. чоловічий гомосексуалізм переслідувався менше, а іноді навіть сприймався як ідентичність, а не сексуальна орієнтація, чого не можна сказати про жінок. Чоловіки навіть створювали тематичні клуби на основі своїх гомосексуальних інтересів. Про жіночу гомосексуальність просто не говорили і не думали.³²

Жінкам в XIX ст. все ще не надали повноцінного місця в університеті, вони почали відвідувати університети аж з 1870-х рр. До того часу більшість жінок отримували лише початкову освіту, або навчались вдома з батьками або приватними викладачами. Це гальмувало емансипацію жінок, адже освіта відкрила можливості незалежності (в першу чергу фінансової) від чоловіка.³³

У мистецьких та наукових колах жінку також не приймали. Вона залишалась об'єктом мистецтва та науки, а не творцем, вважалось, що жінка не може займатись цим через свою неповноцінність, а може лише надихати чоловіка як муза, може бути споживачем мистецтва, але не більше. Однак парадокс також полягав у тому, що, наприклад, жінки натурниці вважались ледь не повіями, хоча попит на такі картини зростав. А письменниці та художниці, яких ставало дедалі більше протягом XIX ст., часто чули в свій бік критику не через якість творчості,

³⁰ Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. P. 24.

³¹ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. P. 79-82.

³² Там само. P. 98-99.

³³ Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. P. 85.

а саме через стать. Поступова емансипація жінок породжувала негативне ставлення консервативних чоловіків, які навіть пов'язували це з близьким кінцем світу, спричиненим жіночою розпустою. Вважалось, що робота (в першу чергу мистецтво, яке є «чоловічою справою») руйнує жіночність, і тому часто жінок, які цим займались, зображували та описували як негарних, дуже маскулінічних. Для таких жінок навіть з'явився термін “bas-bleu” – зневажлива назва жінок, які займаються мистецтвом або наукою. Також, дехто вважав, що розумова активність жінки може спричинити безпліддя, та навіть божевілля, через надмірний приток крові до мозку. І хоча були видатні жінки (наприклад, Кюрі), які досягали успіху в науці чи мистецтві, вважалось, що це заважає їм бути гарною дружиною та матір'ю.³⁴

Жінкам часто платили менше, або не хотіли їх брати на певне підприємство, віддаючи перевагу лише чоловікам. Часто, це працювало і в зворотному напрямку – вважалось, що, наприклад, прядильним станком жінка буде керувати краще, ніж чоловік, що призводило до звільнень чоловіків та пошуку для цієї роботи жінок.³⁵

XIX ст. в США щодо гендерних питань було схожим на Європу. Більш-менш вільне XVIII ст., що ознаменувалось незалежністю штатів, швидко змінилось на XIX, надзвичайно релігійне консервативне суспільство. На це дуже вплинула Велика французька революція, яка хоч і була далеко, дуже сколихнула весь західний світ, в тому числі і США. Вона сприймалась, як жорстока та розпусна, тому влада почала «виховання» населення – недільні школи, релігійні проповіді – це все поступово але дуже дієво формувало суспільство у дусі сурової релігійної моралі.³⁶ Тоді почали активно видаватись посібники для жінок про те,

³⁴ Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. С. 101-116.

³⁵ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. P. 78.

³⁶ James J. Changing ideas about women in The United States, 1776-1825. Routledge, 2013. P. 121-123.

якими вони мають бути в суспільстві і вдома – добрими господинями, дуже принциповими та сором'язливими, але слухняними, не розпусними та високоморальними.³⁷ А головною діяльністю жінки був, як і в Європі, дім. Загалом, ситуація в XIX ст. була майже така ж, як і в Європі – чоловік мав працювати та забезпечувати родину, жінка – слідкувати за будинком, виховувати дітей. Однак, все це супроводжувалось більшою релігійністю, ніж у Європі, де це стало просто класичною схемою шлюбу та сім'ї.³⁸ Схожість також простежується у тому, що жінки XIX ст., особливо після Громадянської війни, вже менше сиділи вдома, починали працювати та отримувати індивідуальний дохід та більшу незалежність від чоловіків. Однак отримували меншу заробітну плату та не могли просуватись по кар'єрній драбині. Це давало поштовхи до розвитку фемінізму.³⁹

Ситуація з фемінізмом XIX ст. теж була подібна до європейської – більшість жінок та феміністок виступали саме за розширення прав жінки у суспільстві, що не обов'язково означало виробні права. Проституція, наприклад, засуджувалась у жіночих колах.⁴⁰

Проте, жінки Сполучених Штатів раніше отримали доступ до вищої освіти. Уже в 1838 р. Оберлінський коледж почав приймати жінок, а вперше жінки змогли вступити в університет (в Айові) у 1855 р. І хоча якість освіти жінок була гірша, а кількість жінок в університеті була мізерною, американські жінки в цьому плані випередили європейських.⁴¹ Також американських жінкам було

³⁷ James J. Changing ideas about women in The United States, 1776-1825. С. 126-127.

³⁸ Fraser R. An identity in transit: from "true woman" to "southern lady" // Fraser R. Gender, Race and Family in Nineteenth Century America: from Northern woman to plantation mistress. Palgrave Macmillan, 2013. (електронна книга).

³⁹ Kleinberg S. Women in the United States 1830-1945. Macmillan Press, 1999. P. 105, 115.

⁴⁰ O'Neil W. The rise of social feminism // O'Neil W. The woman movement: Feminism in the United States and England. Routledge, 2013. (електронна книга)

⁴¹ Kleinberg S. Women in the United States 1830-1945. P. 67.

простіше займатись мистецтвом, ніж європейським. Їх також не сприймало суспільство, проте вони були дуже популярними хоча б серед жіночої аудиторії.⁴²

Отже, ситуація у всьому західному світі XIX ст. була дуже схожою, все описане вище свідчить про те, що в XIX ст. жінкам і Європи, і США було ще дуже далеко до хоч якоїсь рівності з чоловіками, незважаючи на намагання феміністичного руху, проте з'явилась можливість фінансової незалежності, поступовий, хоча і важкий, доступ до університетів, науки та мистецтва. Суспільство залишалось доволі консервативним, з багатьма пережитками XVIII ст., особливо чоловіки, які не хотіли змінювати звичний лад на користь жінок.

1.2. Гендерне питання в Європі та США XX ст.

Протягом XIX ст. жінки Європи активно виборювали свої права на голосування, і до кінця століття досягли певних успіхів.

Масштабна індустріалізація та урбанізація розвивались та зростали протягом всього XIX ст., і дали людям можливість уникати своїх замкнених соціальних (релігійних) груп, які, як правило, контролювали сексуальну поведінку. Люди зі схожими інтересами у великому місті могли знайти один одного, що впливало на активний обмін думками та ідеями.⁴³ Через це міста вважались місцем сексуальних гріхів (принаймні до 1920-х). Тут було багато гомосексуалів, які активно об'єднувались у соціальні групки, транссексуалів, які намагались знайти свою ідентичність тощо. Жінки не відставали. Окрім об'єднань, багато відомих акторок (напр. Марлен Дітріх) носили чоловічий, або чоловічого типу одяг, але це не часто пов'язувалось із гомосексуальністю. Урбанізація також вплинула на зростання та розвиток проституції, адже жінки прибували масово до міст і пошуках роботи, і не завжди все складалось добре.

⁴² Kleinberg S. Women in the United States 1830-1945. С. 69-70.

⁴³ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. P. 98.

Однак, деякі жінки займались проституцією заради предметів розкоші, але мали іншу роботу і основний дохід від неї.⁴⁴

Активна боротьба консерваторів та феміністок з проституцією підіймала гендерне питання в контексті сексуального насилля та нерівноправних стосунків чоловіків та жінок. Феміністичний рух на рубежі XIX-XX ст. став надзвичайно поширеним, саме тоді жінки почали себе називати феміністками і виступати за повноцінне життя для жінки у новому суспільстві, з мінімальною кількістю соціальних небезпек. Фемінізм з початку XX ст. став набагато радикальнішим, ніж був у попередньому столітті. Соціалістичні ідеї розчарували жінок, тому що вони не бачили в них бажаної рівності, тож вони починали слідувати фемінізму, який ставав більш войовничим, це вже були не лише виступи та книжки феміністок, тут вже були присутні і страйки, і псування майна, і підпали з бомбами тощо і в перспективі – арешти.⁴⁵

Переломними моментами XX ст. стали дві світові війни. Саме під час воєн жінки показали, що вони так само можуть воювати (медичні сестри на передовій, шпигунки та безпосередньо військові) і тому надання жінці виборних прав є заслуженим, тоді як до Першої світової жінка не сприймалась як повноцінний член суспільства. Саме після світових воєн в країнах Європи жінки отримували виборче право.⁴⁶ Тим не менш, під час самих воєн до жінок ставились не надто позитивно. Вважалось, що жінка відволікає солдата від війни, що вона ненадійна тому що любить пліткувати, і тому може видати секретну інформацію, що вона, якщо це не дружина, скоріше за все має статеві стосунки з багатьма чоловіками і венеричні захворювання тощо. Цікаво, що основний акцент був на тому, що чоловікові необхідно вивільняти сексуальну енергію і якщо жінок немає, то чоловік всю цю енергію виплескує в бою, тобто стає більш ефективним. Але

⁴⁴ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. С. 100-107.

⁴⁵ Там само. С. 108-111.

⁴⁶ Там само. С. 157.

солдати все одно активно користувались послугами повій, чим сприяли розвитку проституції.⁴⁷

Також, Перша світова війна спричинила велику кількість жінок на підприємствах, і коли чоловіки повернулись з фронту, жінки не хотіли звільняти робочі місця, адже вони стали фінансово незалежними від чоловіків і їм це подобалось. Це спричиняло доволі сильний тиск на жінок, і з боку суспільства, і з боку їх чоловіків. Також, війна змінила моду в одязі, правила поведінки та сексуальні відносини.⁴⁸ Жінки стали політично і соціально більш рівними з чоловіками, однак до повної емансипації було ще далеко.

В той же час США, суспільство яких не знало війни безпосередньо, залишалось доволі консервативним протягом всієї першої половини ХХ ст., але жінки так само, як і в Європі почали активно займати робочі місця чоловіків, які воювали у Першій світовій. Під час Другої світової ситуація повторилась, однак після повернення чоловіків з воєн, жінок частково звільняли через стереотипи, що чоловіки працюють краще.⁴⁹

В США початку ХХ ст. основним напрямком фемінізму був саме суфражизм, який таки зміг вибороти загальне виробне право для жінок у 1920 р. Однак, його також дали жінкам не як повноправним громадянам, а скоріше як вдячність за підтримку економіки у Першій світовій, поки чоловіки були на фронті.⁵⁰ Загалом, боротьба жінок в США була більш політизована та масова, ніж у Європі.

Великий вплив мала на жінок, як і на все суспільство Велика депресія, яка не дозволяла жінкам нормально влаштуватись на роботу, однак статистично безробіття серед чоловіків було більшим, тому що вони були більш залучені у

⁴⁷ Timm A., Sanborn J.. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. С. 165-166.

⁴⁸ Там само. С. 177-178.

⁴⁹ Kleinberg S. Women in the United States 1830-1945. P. 118-119.

⁵⁰ Там само. С. 202.

важкій промисловості. Доволі широка зайнятість жінок на фабриках викликала обурення консерваторів, які вважали, що жінки взагалі не мають працювати, а в такій економічній ситуації тим паче. Більше того, жінок таки звільняли, в основному одружених, адже вважалось, що чоловіки їх забезпечать.⁵¹

У міжвоєнний період в США спостерігається зниження народжуваності через активне використання контрацепції, церква та держава намагались втручатись в особисте життя чоловіків та жінок, однак народжуваність не збільшувалась.⁵²

У міжвоєнний період жінки і Європи, і США вже могли дозволити собі вийти за рамки заборон та суспільного осуду. Вони почали носити більш вільний одяг, без корсетів та коротші спідниці, палити, танцювати на публіці тощо. Однак це стосувалось радше працюючих незаміжніх жінок, яких було не так багато. Це викликало невдоволення суспільства, яке намагалось пропагувати класичний патріархат (в фільмах прославлялось материнство та класичний шлюб, який вирішує всі проблеми жінки).⁵³ Загалом, ставлення до позашлюбних відносин загалом почало змінюватись на більш ліберальне, однак чоловіків засуджували менше, ніж жінок. Кількість розлучень зростала в наслідок ідеалізованого уявлення про шлюб. І коли пари опинялися в реальності, вони прагнули розійтись. Особливо це стосувалось насилля у сім'ї, від якого страждали в основну жінки.⁵⁴

Друга світова війна дала жінкам ще більше прав, аналогічно з Першою світовою. Жінки брали активну участь у війні, як і європейські. До того ж, вони стали творцями культури за відсутності чоловіків.⁵⁵ Однак жінки і в Європі, і в

⁵¹ Kleinberg S. Women in the United States 1830-1945. С. 217- 219.

⁵² Там само. С. 235

⁵³ Women In The Early To Mid-20th Century (1900-1960): Introduction. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/women-early-mid-20th-century-1900-1960-introduction> (дата звернення: 13.06.2022).

⁵⁴ Kleinberg S. Women in the United States 1830-1945. С. 242-244.

⁵⁵ Там само. С. 250-255.

США все ще не були повністю рівними чоловікам. Велику роль у встановленні рівності відіграла сексуальна революція, яка почалась в 60-х роках ХХ ст. в США, однак швидко поширилась у всьому світі. Саме заклики до того, що сексуальне задоволення може отримати кожен, ставили жінку на рівні з чоловіком, хоча б цьому аспекті.⁵⁶ Проте, не можна стверджувати, що в Європі та США рух за права жінок завершився, він триває і досі, тож за ХІХ-ХХ ст. було досягнуто не всіх цілей жінок.

Перш ніж перейти до аналізу праць цих теоретиків анархізму, варто зауважити, що вони в основному розглядають гендерне питання з позиції сім'ї, її ролі в суспільстві як ланки, яка власне (не)створює анархічний лад, (не)є її основою. Тобто все, що розглядатиметься в даній роботі, має за собою контекст ставлення мислителів до сім'ї, а також, не менш важливим є контекст епохи, в якій жили автори, адже час та обставини, в яких живе людина безпосередньо впливають на неї.

⁵⁶ Дагмар Херцог. Сексуальная революция и ее издержки. Журнальный клуб Интелрос «НЛО» №117, 2012.

Розділ II. Гендер у засновників анархізму

2.1. Ставлення Вільяма Годвіна до міжстатевих відносин

Починати розгляд праць теоретиків анархізму звичайно варто з праць засновників даної ідеології. І хоча першим анархістом вважається П.Ж. Прудон (1809-1865)(він сам себе таким назвав)⁵⁷, у анархізму насправді більше засновників. Основними є Макс Штірнер (1806-1856) та Вільям Годвін (1756-1836) – інтелектуали, які не називали свої ідеї анархічними, проте в їхніх працях чітко простежуються основні постулати анархізму.⁵⁸ Також, одним із ключових засновників вважається Михайло Бакунін (1814-1876), який вважається засновником напряму колективного анархізму.⁵⁹

В першу чергу варто звернутись до думок Вільяма Годвіна – англійського філософа та письменника, який вважається предтечою анархізму загалом, хоча він свої ідеї анархічними не називав.⁶⁰

В. Годвін сприймає світ та людські відносини взагалі не як людина XIX ст. Він народився у 1756 р. в містечку Англії, мав стати священнослужителем за родинною традицією, проте в коледжі один з його викладачів дуже вплинув на юнака, і той почав вивчати античність. Це сприяло зародженню сумнівів у християнстві. А прочитання просвітницької філософії (Руссо, Гольбах, Гельвецій) остаточно змусило Годвіна відмовитись від сану та почати кар'єру письменника.⁶¹

У своїй теоретичній праці «Дослідження про політичну справедливість» (1793) В. Годвін засуджує інститут шлюбу та сім'ї. Він вважає, що ніхто не має

⁵⁷ Прудон П. Политические противоречия. Теория конституционного движения в XIX столетии (во Франции). URL: <https://topliba.com/reader/738894> (дата звернення: 01.12.2021)

⁵⁸ Рябов П. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках. С. 2.

⁵⁹ Плехановъ Г. Анархизмъ и социализмъ. Издание Маріи Малыхъ, 1906. С. 42.

⁶⁰ Ширинянц А., Черненко Ж. Бакунин и феминизм. Политическая наука, 2017, Спецвыпуск. С. 201.

⁶¹ Годвин В. О собственности. Исследование о политической справедливости URL: <https://piter.anarhist.org/godvin1.htm> (дата звернення: 12.11.2021)

права присвоювати собі людину (чоловіка або жінку), що не можна бути відданим/ою одній людині протягом всього життя, саме у розумовому плані, що кожен/на має право на час та спілкування з кожним/ою, за умови спільного інтересу одне до одного, адже людина створена для суспільства, вона має постійно бути з людьми. Щодо розпусти та девіацій автор пише, що в новому суспільстві люди будуть рівними і надто розумними, щоб займатись цим. А бажання розпусти виникає саме через закони, які її забороняють, тож за рівності людей, яка знизить людські бажання та дозволить насолоджуватись розумовими радощами, та за відсутності даних законів, всі ці негативні явища зникнуть.⁶² Питання одностатевих зв'язків у працях не підіймається.

Як бачимо, у Вільяма Годвіна кардинально відмінне бачення гендерної ситуації та шлюбу. Можна помітити, що він не окреслює окремо чоловіків та жінок, а отже вважає їх рівними між собою. Навіть говорячи про виховання дітей, він звичайно каже, що немовлят виховуватимуть матері (зважаючи на грудне годування), однак, якщо жінка не справлятиметься, то інші (не зазначає статі) з радістю їй допоможуть. Однак в такому суспільстві не буде відомо, хто батько дитини, а виховання дітей стане суспільною справою. В цьому автор не бачить жодної проблеми.⁶³ Таке мислення Годвіна вповні можна пояснити його шлюбом з відомою (і однією з перших) феміністкою Мері Волстонкрафт (1759-1797), яка активно пропагувала природну та соціальну рівність чоловіків та жінок (особливо відома її праця 1792 р. «На захист прав жінок»).

Його ідеї щодо нового устрою міжстатевих відносин та шлюбу видаються більш новітніми, адже він повністю відкидає всі усталені уявлення суспільства.

⁶² Годвин В. О собственности. Исследование о политической справедливости. URL: <https://piter.anarhist.org/godvin1.htm> (дата звернення: 12.11.2021)

⁶³ Там само.

⁶⁴ Шириняц А., Черненко Ж. Бакунин и феминизм. С. 202.

2.2. Гендерне питання в працях Макса Штірнера.

Макс Штірнер також вважається предтечею анархізму, а саме одного з двох основних його напрямів – анархо-індивідуалізму або індивідуалістського анархізму, який передбачає зверхність інтересів індивіда над інтересами суспільства.⁶⁵ Він народився в 1806 р. в баварському містечку, його життя було доволі звичайним. Навчався він в Берлінському університеті на філософському факультеті. Саме тут він відвідував лекції Гегеля, Ріттера, Шлеєрмахера. В 1841 р. став учасником літературного гуртка «Вольниця». Загалом, Штірнер навчався в кількох університетах, постійно знаходився в інтелектуальному колі.⁶⁶ Особливий вплив на нього як на філософа, окрім вищезазначених мислителів, справив Людвіг Фєєрбах в його доктринаю про людину як найвищу істоту. Саме ці ідеї змусили Штірнера до написання власної доктрини про індивіда як найвищу істоту та сутність - «Єдиний та його власність» (1844).⁶⁷

У цій ґрунтовній праці Макс Штірнер постулює ідею про верховенство особистості – індивідуума, який мусить звільнитись від всього, що загрожує його індивідуальності та зрозуміти чого прагне саме він та йти до цього разом з іншими особистостями.⁶⁸ Однак, автор зовсім по-іншому говорить про сім'ю. Сім'я для Штірнера – найголовніше, а інтереси сім'ї вищі за інтереси індивідуума, адже саме це показує, що людина є тим, для кого сім'я є важливою, а не егоїстом. Таким чином, кожен має бути безкорисливим та віддавати себе сім'ї.⁶⁹ Штірнер не виділяє жінку окремо, вона також є «єдиною», як і чоловік – «єдиним». Але чоловіка «тягне» до жінки. І *«если я хочу признать тебя, индивида, то я не должен ограничить мое признание только тобой, но должен*

⁶⁵ Плехановъ Г. Анархизмъ и социализмъ. Изданіе Маріи Малыхъ, 1906. С. 18-27.

⁶⁶ Маридзе, Герберт. Жизнь и учение Макса Штирнера. Новый свет : газета. — СПб., 1997. — № 38. URL: <https://piter.anarhist.org/38shsterner.htm> (дата звернення: 09.12.2021).

⁶⁷ Плехановъ Г. Анархизмъ и социализмъ. С. 24-26.

⁶⁸ Рябов П. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках.

<http://knowledge1871.narod.ru/History/Riabov/Ocherk.htm> (дата звернення: 12.06.2022).

⁶⁹ Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков, 1994. С. 206-210.

его в то же время распространить и на твою женщину»⁷⁰. Тобто жінка сприймається в принципі так само як чоловік у контексті сім'ї. Він пише, що «мужчина – Провидение женщины, женщина – Провидение мужчины...»⁷¹. Таким чином бачимо, що у філософії Макса Штірнера найголовніше – боротьба «єдиного» проти власного егоїзму, залишаючись індивідуумом, а чоловік чи жінка це – неважливо. Особливу увагу Штірнер приділяє саме любові. У своїй праці «Деякі передумови утворення держави» (*переклад мій – М. Є.*) (1844) він пише про те, що любов та кохання є найважливішим для індивіда, що саме це робить його людиною, а не егоїстом.⁷²

Бачимо, що Штірнер розглядає питання міжстатевих відносин з точки зору сім'ї та любові, кохання, тобто для нього почуття вищі за соціальні ролі. В контексті «єдиного» як індивіда, він не ділить людей за статтю, що визначає його ідеї доволі нехарактерними для XIX ст.

2.3. Шлюб та (не)рівність у працях П'єра-Жозефа Прудона.

Анархізм є ідеологією, побудованою на соціалізмі та антидержавницьких настроях та ідеях. Концепт загальнолюдської рівності в основному стосується скасування соціальних прошарків населення як таких, великої приватної власності (особливо на землю), що дозволить встановити рівні права та обов'язки людей, і, також, знищити владу людини над людиною.⁷³ Саме таку схему виробив вперше Прудон як шлях до анархічного суспільства та відсутності державницького ладу. Ключовими в ідеях Прудона є дрібна приватна власність та роздрібнене виробництво, завдяки яким індивіди об'єднуються в вільні

⁷⁰ Штірнер М. Единственный и его собственность. С. 360.

⁷¹ Там само. С. 362.

⁷² Stirner, Max: Einiges Vorläufige vom Liebesstaat. In: Berliner Monatsschrift. Hrsg. v. Ludwig Buhl. Erstes und einziges Heft, Juli 1843. (Selbst-Verlag) Mannheim 1844, pp. 34-49.

⁷³ Прудон П. Что такое собственность? Москва, 1998. (Тут і надалі подається посилання на видання 1998 року, яке містить у собі три праці П.Ж. Прудона: «Что такое собственность? Или исследование о принципе права и власти», «Бедность как экономический принцип» та «Порнократия, или женщины в настоящее время»).

громади без держави.⁷⁴ В анархізмі є течія мютюелізму, яка виникла на основі чистого вчення Прудона⁷⁵ (в той час як інші течії анархізму мають різні елементи та ідеї, в основі яких лежить прудонівський анархізм).

П'єр-Жозеф Прудон народився у 1809 р. в селі у Франції. Мав власну типографію, був революціонером в 1848-1849 рр. та членом французького парламенту. Особливий вплив на його ідеї справили Гегель, Руссо, Фур'є, Сен-Сімон, Цицерон.⁷⁶ Важливо розуміти, що Прудон народився та жив у Франції ХІХ ст., де феміністський рух хоча й існував, проте не був поширеним, цим радше займались поодинокі мислительки, що не були такими радикальними, як, наприклад, феміністки Британії. Вони не намагались відділитись від чоловіків, а навпаки мислили у сфері міжстатевої рівності, не більше. Французькі феміністки, до того ж, і не могли бути надто радикальними через надто сильний вплив католицької церкви та більш консервативне суспільство.⁷⁷ Тож на французенок, які намагались виборювати рівні права з чоловіками, дивились як на дивні винятки із правил життя звичайного консервативного суспільства.

Прудон написав цілу окрему працю «Порнократія⁷⁸, або жінки сучасності» про роль жінки в суспільстві, про її відносини з чоловіком та (не)можливість рівності між статями⁷⁹. Ця праця була написана як відповідь на критику багатьох його читачів (особливо жінок) після видання його доволі відомої праці

⁷⁴ Плехановъ Г. Анархизмъ и социализмъ. С. 36.

⁷⁵ Шевченко О. Історичний аналіз розвитку класичного анархізму ХІХ – початку ХХ ст. Гілея: науковий вісник, 2015, 98. С. 121.

⁷⁶ Туган-Барановський «П.Ж. Прудон. Его жизнь и общественная деятельность». СПб, 1891. С. 5-53.

⁷⁷ Branca P. From behind closed doors: women in society // Branca P. Women in Europe since 1750.

⁷⁸ Порнократія - період в історії (близько 60 років) Х ст., коли в Римі пап ставили представники родини Теофілактів, тому мали величезний вплив. Дослівно – влада проституток. Жінки цієї родини славились любов'ю до розпусти та збочень. Для Прудона «порнократія» - поширення розпусти та різних девіацій у разі великої кількості емансипованих жінок (або тотальної рівності статей), що спричинить крах шлюбу.

⁷⁹ Прудон П. Что такое собственность?

«Справедливість у революції та Церкві» (*переклад мій – М. Є.*) (1858), в якій він зазначив про неповноцінність жінки порівняно чоловіком, що є справедливим та законним у шлюбі,⁸⁰ тому що жінка має думати лише про свого чоловіка та підтримувати всі його рішення; чоловік володіє дружиною.⁸¹

В праці «Порнократія...» Прудон, по суті, розлого аргументує сказане у попередній праці: говорить про те, що чоловік та жінка не рівні, та рівними бути не можуть, тому що від природи чоловік сильніший та потворніший, а жінка – слабша та красивіша. Автор зазначає що, наприклад, тіло жінки так влаштоване, що вона не може бігати швидше за чоловіка через груди та стегна, які і роблять її тіло привабливішим за чоловіче. Саме в цьому автор бачить необхідність берегти жінку, щоб вона сиділа вдома, піклувалась про дітей та себе, готувала їсти, а чоловік в цей час має працювати, тому що саме для цього йому і потрібна сила. А так як ці фізичні відмінності між статями від природи, то їх неможливо подолати або не звертати на них увагу.⁸² Тобто Прудон майже з самого початку своєї праці ставить крапку на можливій рівності між чоловіком та жінкою. Для нього це видається неприродним та неможливим.

Також, автор акцентує увагу на різних процесах мислення чоловіка та жінки. Чоловічому мозку більш притаманні твердість, порівняння, прогрес, узагальнення, вдосконалення тощо, а жіночому – прихильність, увага, осілість та любов до схвалення тощо. Така думка є доволі характерною для епохи Просвітництва, проте вона продовжувала існувати і протягом ХІХ ст. Жан-Жак Руссо, наприклад, стверджував, що освіта для дівчат та хлопців має бути різною, адже вони різні від природи. Він вважав, що дівчат потрібно вчити бути слухняними, стриманими. Вони мають знати як бути господинею, розуміти

⁸⁰ Proudhon P. De la justice dans la révolution et dans l'Eglise. Paris, 1858. P. 455-456. URL: <https://books.google.com.fj/books?id=NygCAAAAQAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 11.11.2021)

⁸¹ Там само. С. 88-89.

⁸² Прудон П. Что такое собственность? С. 230-232.

природу людських стосунків та що робить людину доброю чи злою, добродісною чи розбещеною тощо. В той же час, хлопчики мають навчатись різним наукам, розуміти природу людства та фізичного світу.⁸³

Прудон зазначає і те, що у жінок мозок менший, і що більшість відомих вчених, наприклад, чоловіки.⁸⁴ Проблема таких суджень криється у тогочасній нерозвиненій медичній науці – вважалось, що розмір мозку впливає на інтелект, а так як жіночий мозок на 10% менший за чоловічий, то відповідно популярною була думка, що жінки менш розвинені розумово⁸⁵, і у тому, що перевага чоловіків у науці на той час обумовлена відсутністю та/або обмеженістю доступу жінок до освіти та науки.⁸⁶

Мабуть найважливішою різницею між чоловіком та жінкою Прудон бачить їх моральність та честь. Він говорить, що жінка більш схильна до аморальних вчинків, має більше сексуального потягу, адже вона більш схильна до любові та має менше розуму, вона більш лагідна, боязлива та покірна. В той же час, чоловік хоробрый та незалежний, він відчуває своє панування та контроль над жінкою. Цікаво, що автор пише щодо ставлення до перелюбу у чоловіків та жінок, який у випадку чоловіків сприймається більш лояльно та терпимо ніж у жінок. Він говорить що в першому випадку це лише нестриманість чоловіка, в той час як у жінки це безсоромність.⁸⁷ Такі уявлення були притаманні для ХХ ст., жінка мала бути «чистою», стримувати свої сексуальні бажання, проте чоловіків це також стосувалось. Прудон же акцентує увагу в цьому питанні саме на жінок. Він зазначає, що жінка прагне кохання та інтиму, саме тому якнайшвидше хоче заміж, однак якщо вона це зробить, її сенс життя буде саме в цих речах і вона

⁸³ Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. P. 86-87.

⁸⁴ Прудон П. Что такое собственность? С. 232-235.

⁸⁵ Branca P. From behind closed doors: women in society // Branca P. Women in Europe since 1750.

⁸⁶ Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. P. 101-116.

⁸⁷ Прудон П. Что такое собственность? С. 236-239.

буде шукати собі коханців, буде розпусною. Прудон взагалі пропагує пізні шлюби: для жінок - після 24 років, для чоловіків навіть пізніше, адже чоловік має бути страшим за дружину.⁸⁸

До шлюбу Прудон ставиться з великою повагою та вважає, що він є найбільшою самовідданістю двох людей один одному, і що саме такий шлюб: *«становиться для супругов культom совести, для общества же – органом самой справедливости»*⁸⁹. Він зазначає, що саме всі ці відмінності чоловіка від жінки дозволяють їм створити міцний союз, в якому все віддається один одному безоплатно задля балансу розумових, моральних та фізичних якостей, адже це не торгіві відносини за яких один товар віддається за інший. Тому що жіноча краса, та якості, які дружина віддає чоловікові (яких бракує йому) – безцінні, їх не можна поррахувати та визначити їхню вартість, за жіночу красу можна заплатити лише чоловічою силою. В ідеальному шлюбі люди мають бути відданими один одному безкорисливо.⁹⁰ Проте чоловік має право контролю над дружиною, а вона має його слухати через те, що вона займається домом та дітьми, а він є годувальником сім'ї.⁹¹ Саме такий стан речей автор називає рівністю⁹² і не розуміє, чому інші цього не можуть збагнути:

Все индивиды, люди одной породы, равны перед законом, и цель воспитания состоит в том, чтобы при помощи науки, промышленности, искусства и труда сделать их эквивалентными.

Мужчина и женщина равны как лица в семье; но, ввиду различия их способностей мужчина превосходит женщину в труде и общественной жизни; достоинства женщины заключаются в браке и в исполнении налагаемых им обязанностей.⁹³

⁸⁸ Прудон П. Что такое собственность? С. 293.

⁸⁹ Там само. С. 226.

⁹⁰ Там само. С. 241-242.

⁹¹ Там само. С. 244.

⁹² Там само. С. 247.

⁹³ Там само. С. 275.

Як бачимо, Прудон надзвичайно трепетно ставиться до інституту сім'ї та поважає його. Це доволі стандартні ідеї патріархального суспільства, особливо для XIX ст., однак уваги дані думки заслуговують саме через те, що вони руйнують класичне уявлення про анархізм як всебічну рівність всіх людей. Проте, як раз, Прудон говорить, що якби чоловік та жінка були однаковими, то між ними не було б особливого зв'язку, бо кожен з них був самодостатнім, а отже не треба було б створювати сім'ю, яка є основною ланкою творення анархічного громадянського суспільства. А це спричинить моральний занепад суспільства (відсутність потреби в моногамії – полігамія, проституція, порнократія).⁹⁴ Чоловік мусить любити жінку та поклонятись їй: «...ты боготворишь жену и остаешься ее властелином».⁹⁵ Однак ставлення до розлучення у автора однобоке: жінка, яка хоче розлучення – соромить сім'ю, але в крайньому випадку вона може вимагати розлучення через скликання ради родини, на якій присутні близькі родичі і саме вони вирішують чи доцільні аргументи розлучення та можуть подати прохання у відповідні структури. В той же час, чоловік може запросто розлучитись з жінкою, адже він має над нею владу.⁹⁶

Надзвичайно цікава думка людини, що започаткувала ідеологію заперечення влади людини над людиною та експлуатації людей. Можна зробити обережний висновок про те, що Прудон ставиться до жінок як до не людей. Підтвердженням цього стають його висловлювання щодо жінки: слабка істота⁹⁷, «друг человека»⁹⁸, «хорошенькое существо»⁹⁹, «приручённое животное»¹⁰⁰.

Дані думки щодо шлюбу та розлучення, ролі одружених жінки та чоловіка продиктовані саме контекстом XIX ст. коли уявлення людей характеризується

⁹⁴ Прудон П. Что такое собственность? С. 245-246.

⁹⁵ Там само. С. 285.

⁹⁶ Там само. С. 294-295.

⁹⁷ Там само. С. 227.

⁹⁸ Там само. С. 225.

⁹⁹ Там само. С. 287.

¹⁰⁰ Там само. С. 314.

величезною повагою до шлюбу, його піднесенням на противагу неодруженим людям.¹⁰¹ Для жінок шлюб був найідеальнішим варіантом влаштувати своє життя, адже в монастир могли піти лише знатні та заможні жінки, жіночих професій було ще дуже мало. Проституція була крайнім варіантом для неодружених жінок. Отже, по суті позитивне ставлення до шлюбу було обумовлене обставинами та (про що не слід забувати) релігійними переконаннями. В першій половині XIX ст. ранні шлюби були доволі популярними,¹⁰² що Прудону, до речі, не подобалось.

Про емансипованих жінок Прудон звісно відгукується негативно. На його думку, ці жінки втрачають свою жіночність, красу та стають схожими на чоловіків. А це загрожує інституту сім'ї та загальній моральності та благочестивості.¹⁰³ Жінці завжди потрібен покровитель – батько, брат, чоловік; а якщо нікого немає, то її мусить обороняти представник влади від народу. За його словами, жінка – «годованка» чоловіка, його подруга.¹⁰⁴

Емансипація жінок досягла великих масштабів в часи Великої французької революції, проте після її закінчення та встановлення влади Наполеона, жінки стали «заручницями» своїх чоловіків та мали у всьому їм підкорятися. Це відкинуло всі намагання під час революції назад, жінку знову «закрили» вдома. Однак думки мислительок революції продовжували жити та поширюватися.¹⁰⁵ Саме це і не подобалось консервативному в цьому плані Прудону.

Варто зазначити думку Прудона щодо девіантної поведінки чоловіка та жінки. На його думку як таких девіацій з боку чоловіка немає. Проституція

¹⁰¹ Branca P. From behind closed doors: women in society // Branca P. Women in Europe since 1750.

¹⁰² Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность: Западная Европа : от античности до 20 века: учебное пособие по культурологии для вузов. Москва, 2002. URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/his/tory/26.htm> (дата звернення: 12.11.2021)

¹⁰³ Прудон П. Что такое собственность? С. 248-257.

¹⁰⁴ Там само. С. 279-280.

¹⁰⁵ Ялом М. История жены. С. 55. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=82307 (дата звернення: 12.11.2021).

притаманна більше жінкам, а під проституцією автор розуміє багато явищ: небажання шлюбу, прагнення до «вільного кохання», намагання жінки впливати на чоловіка інтимом, ну і класичну проституцію. Все це нищить інститут сім'ї та спричиняє взаємну ненависть чоловіків та жінок.¹⁰⁶ Крім того, це нищить у жінці її якості та красу, вона стає потворною та мужоподібною.¹⁰⁷ Любовні стосунки поза шлюбом Прудон також не схвалює, проте в деяких випадках він виправдовує такі вчинки чоловіків. Засуджуючи колективне утримання чоловіками однієї коханки, він зазначає: «Одиночные посещения публичной женщины во сто раз лучше».¹⁰⁸ Подібні вчинки жінок повністю засуджуються. Однак у праці автор інколи згадує полігамію (і чоловічу, і жіночу), педерастію та конкубінат у негативному руслі.

Таке ставлення до проституції звичайно ж, обумовлене епохою XIX ст. Повій зневажали, арештовували, намагались виправити молитвами або важкою працею. Особлива неприязнь Прудона до даного явища та застереження щодо можливою порнократії, яка зруйнує всі моральні цінності суспільства, можливо, зумовлене регулюванням проституції владою. У Франції, на початку століття було впроваджено реєстр повій, які мали пройти медичне обстеження.¹⁰⁹ Така практика, фактично зробила проституцію легальною, що викликало невдоволення релігійних кіл та консерваторів (в даному питанні Прудон був доволі консервативним, що простежується в його працях).

2.4. Гендерне питання в текстах Михайла Бакуніна.

Бакунін Михайло Олександрович (1814-1876) – російський філософ, соціаліст та анархіст, засновник великого напряму анархо-колективізму або анархо-соціалізму. Народився в Російській імперії, проте емігрував до Європи та

¹⁰⁶ Прудон П. Что такое собственность? С. 307-310.

¹⁰⁷ Там само. С. 250-251.

¹⁰⁸ Там само. С. 310.

¹⁰⁹ Clark. A. Desire: A History of European Sexuality. Routledge, 2019. P. 134.

жив, в основному в Німеччині до кінця життя. Ще з 1830-х років цікавився філософією Гегеля та Фіхте, в Берлінському університеті слухав лекції Шеллінга.¹¹⁰ Живучи в Європі, М. Бакунін почав спілкуватись з П. Прудоном, К. Марксом, Ф. Енгельсом, А. Руге, В. Вейтлінгом.¹¹¹ По суті, сповідуючи соціалістичні ідеї (в першу чергу Марксові), М. Бакунін також перейняв ідею бездержавності у Прудона, хоча й критикував його «ідеалізм», за яким право важливіше економічного базису.¹¹² Маркс же був розкритикований Бакуніним за державоцентричність, адже при будь-якій владі, навіть вибраній соціалістичним суспільством, присутня централізація та експлуатація вільних людей державою.¹¹³ Ще в Російській імперії він вів народницьку діяльність, яка посприяла його прихильності до колективізму.¹¹⁴

Анархізм Бакуніна є дуже різноманітним, містить безліч ідей, які важко систематизувати, адже він вважається засновником не лише величезного напрямку колективістського анархізму, а й течії анархо-колективізму та анархо-синдикалізму. Суть колективних анархізмів у тому, що суспільство ставиться на перше місце, його інтереси важливіші за інтереси індивіда, хоча не заперечується, що лише самодостатні індивіди можуть створити ідеальне суспільство. Колективістські анархізми передбачають відмову від приватної власності – може бути лише спільна власність на засоби виробництва.¹¹⁵ Першою течією колективного анархізму є анархо-синдикалізм, який виник саме на основі ідей

¹¹⁰ Філософський енциклопедичний словник. Редкол. Шинкарук В.І. (голова), Бистрицький Є.К., Булатов М.О. та ін. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2002. С. 45.

¹¹¹ Пустарнаков В.Ф. М.А. Бакунин. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0020.shtml (дата звернення: 20.02.2022).

¹¹² Бакунин М. Государственность и анархия. С. 94. URL: http://www.vixri.ru/d2/Bakunin%20M.%20kn.13_GOSUDARSTVENNOST%20I%20ANARXIJa%20i%20dr..pdf (дата звернення: 20.02.2022).

¹¹³ Там само. С. 15.

¹¹⁴ Михаил Бакунин: От социалистического федерализма к анархизму. URL: <https://aitrus.info/node/3953> (дата звернення: 20.02.2022)

¹¹⁵ Плехановъ Г. Анархизмъ и социализмъ. С. 43-44.

Бакуніна і частково Прудона в другій половині XIX ст. Ця течія передбачає створення комун та синдикатів знизу, які мають забезпечувати ресурси для життя суспільства. За Бакуніним, це має виглядати як федерація організацій, які співпрацюють між собою без верховного керівництва.¹¹⁶

У найвідомішій книзі Михайла Бакуніна «Державність і анархія» (1873) та більшості інших праць автор взагалі не згадує про жінок та чоловіків у контексті їх відносин між собою, однак у ряді його інших праць є або прямі його думки щодо гендерного питання, або є певні висловлювання, які відображають мислення автора. У своїй праці «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (1867) в контексті побудови соціалістичного суспільства автор зазначає, що кожна людина, незалежно від того, чоловік це, чи жінка, повинна мати рівні можливості до розвитку своїх здібностей ще з народження. Цікаво, що про сім'ю та шлюб автор говорить між іншим, як про те, що існує, і зазначає те, що ідеальне суспільство неможливе, адже: *«...всякая семья и всякий народ всегда находятся в разных обстоятельствах и в различных условиях, по крайней мере некоторые из которых будут препятствовать полному и нормальному развитию людей»*.¹¹⁷ В цій же праці М. Бакунін пише про важливість індивідуального виховання дітей, яке сприятиме розвитку вільного індивідуума, який прагне свободи та праці і зазначає, що:

Такое воспитание, широко распространенное на всех, как на мужчин, так и на женщин, при экономических и социальных отношениях, основанных на строгой справедливости, привело бы к исчезновению многих так называемых природных различий.¹¹⁸

¹¹⁶ Бакунин М. Государственность и анархия. С. 15. URL: http://www.vixri.ru/d2/Bakunin%20M.%20_kn.13_GOSUDARSTVENNOST%20I%20ANARXIJa%20i%20dr..pdf (дата звернення: 20.02.2022).

¹¹⁷ Михаил Бакунин. Федерализм, социализм и антитеологизм. Мотивированное предложение Центральному комитету Лиги Мира и Свободы от М. Бакунина. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/mihail-bakunin-federalizm-socializm-i-antiteologizm#toc3> (дата звернення: 18.02.2022).

¹¹⁸ Там само.

Дані слова впливають із контексту про виховання дітей, які можуть бути всі різними фізіологічно, проте автор зазначає про те, що роль фізіологічних особливостей перебільшена, адже людина не може успадкувати добрі чи погані якості батьків, а лише перейняти їх через виховання та соціум.¹¹⁹ І хоча автор не говорить конкретно про гендерні ролі, однак з його засудження соціальних конструктів, можна стверджувати, що він бачить чоловіка та жінку рівними індивідуумами за умов «правильного» виховання. Однак нерівність чоловіка та жінки все одно простежується у працях автора, наприклад у своїх «Листах про патріотизм» (1869) він зазначає: «...у диких народів Америки, что самые тягостные и отвратительные домашние работы возлагаются на существо сравнительно слабое, на женщину».¹²⁰ Очевидно, автор засуджує такі дії, не заперечуючи, що фізіологічно жінка слабша за чоловіка, а в патріархальних суспільствах ще й має підкорятись чоловікові.

Важливою у нашому дослідженні є праця Бакуніна «Принципи та організація інтернаціонального революційного суспільства. II революційний катехізис» (1866), в якій автор зазначає, що свобода є абсолютним правом і чоловіків, і жінок, вона має бути повною та безумовною. Також чоловіки та жінки повинні мати рівні політичні та соціальні права. Однак, автор пише, що:

Женщина, по своей природе отличная от мужчины, но не уступающая ему ни в чем, трудолюбивая и свободная как мужчина, будет провозглашена равной во всех политических и социальных правах, а также во всех политических и социальных функциях и обязанностях.¹²¹

¹¹⁹ Михаил Бакунин. Федерализм, социализм и антитеологизм. Мотивированное предложение Центральному комитету Лиги Мира и Свободы от М. Бакунина. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/mihail-bakunin-federalizm-socializm-i-antiteologizm#toc3> (дата звернення: 18.02.2022).

¹²⁰ Бакунин М. Письма о патриотизме. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0220.shtml (дата звернення: 18.02.2022).

¹²¹ Принципы и организация интернационального революционного общества. II революционный катехизис. URL: <http://ak-protest.narod.ru/revolytkatexiz.htm> (дата звернення: 18.02.2022).

Це говорить про те, що Бакунін не бачить перешкод у фізичній різниці між статтями. Також, він зазначає, що вагітна жінка має отримувати допомогу від суспільства, а коли вона вигодовує та виховує малу дитину, то має отримувати компенсацію витрат на дитину, і, крім того, отримувати плату за її працю¹²² (неймовірне мислення людини XIX ст. про те, що виховання дитини це також робота). Автор вважає, що класичний (церковний та громадянський) шлюб потрібно відмінити, і запровадити вільний шлюб, який не прив'язаний до грошей та спадку, а діти мають виховуватись суспільством в такій же мірі, як і батьками, але основне право опіки над дитиною належить суспільству. У вільному шлюбі чоловік та жінка є повністю рівними та вільними, можуть розійтись коли їм захочеться, адже їх нічого не прив'язує один до одного, окрім почуттів.¹²³ Ці ж установки Бакунін повторює у своїх брошурах «Народна справа» (1868)¹²⁴, «Програма слов'янської секції Інтернаціоналу в Цюриху» (1872)¹²⁵ та «Послання до моїх італійських друзів» (1871).¹²⁶ Також автор в одній із праць говорить про те, що нормальне виховання та освіта дітей (у розумінні автора) неможливі в умовах класичної сім'ї.¹²⁷ Саме класичний шлюб, на думку Бакуніна, є одним з ключових елементів (разом з державною політикою, правом успадкування тощо), знищення яких приведе до колективізму без держави¹²⁸ – власне ідеалу суспільства для теоретика.

¹²² Принципы и организация интернационального революционного общества. II революционный катехизис. URL: <http://ak-protest.narod.ru/revolytkatexiz.htm> (дата звернення: 18.02.2022).

¹²³ Там само.

¹²⁴ Бакунин М. Народное дело. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0150.shtml (дата звернення: 18.02.2022).

¹²⁵ Бакунин М. Речи и статьи по славянскому вопросу. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0140.shtml (дата звернення: 18.02.2022).

¹²⁶ Бакунин М. Послание мои итальянским друзьям. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0280.shtml (дата звернення: 18.02.2022).

¹²⁷ Бакунин М. Всестороннее образование. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0200.shtml (дата звернення: 18.02.2022).

¹²⁸ Бакунин М. Письма к французю. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0230.shtml (дата звернення: 18.02.2022).

Бакунін вважає, що кожна людина може робити, що хоче, і тому не можна засуджувати її поведінку та розцінювати як девіантну. В праці « Бернські ведмеді та Петербурзький Ведмідь» (1870) він пише про осуд суспільством жінки, яка має чоловіка, набагато молодшого за неї, до того ж дуже знатного. Тут автор щиро не розуміє як можна засуджувати людину, з якою ти не знайомий особисто, адже не можна сказати погано про людину лише на основі чуток та інформації від третіх осіб.¹²⁹

Бакунін однозначно прагнув до соціальної рівності між чоловіками та жінками знищення класичного патріархату і встановлення нової системи суспільства та виховання дітей.¹³⁰ Можна сказати, що нові соціалістичні ідеї вплинули на Бакуніна досить сильно, адже незважаючи на консерватизм ХІХ ст., в якому він жив, його думки щодо міжстатевих відносин та гендерних ролей є більш характерними для ідей, що тоді зароджувались, на відміну від консервативного погляду П. Прудона, з яким вони мали доволі тісні контакти.

2.5. Висновки до розділу

Проаналізувавши ідеї Макса Штірнера, Вільяма Годвіна, П'єра-Жозефа Прудона та Михайла Бакуніна щодо гендерного питання в суспільстві та сім'ї, можна зробити певні висновки. Кожен з них пише кардинально різні речі. Макс Штірнер пише про важливість сім'ї для індивіда, Прудон – про її важливість для суспільства, Годвін взагалі відкидає інститут сім'ї як непотрібний, а Бакунін бачить у шлюбі загрозу для ідеального суспільства саме з економічного боку. Щодо гендерних ролей їх думки також різняться: Штірнер не згадує про різницю соціальних ролей чоловіка та жінки в стосунках, що свідчить про те, що автор не виділяє їх. Годвін, відкидаючи шлюб, говорить, що це звільняє обох людей, тож у його працях соціальних ролей також не вбачається. В той же час, дуже цікавими

¹²⁹ Бакунин М. Бернские Медведи и Петербургский Медведь. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_1873_bernskie_medvedi.shtml (дата звернення: 18.02.2022).

¹³⁰ Шириняц А., Черненко Ж. Бакунин и феминизм. С. 206-208.

є думки Прудона з цього приводу, адже він бачить чоловіка та жінку кардинально різними від природи за більшістю ознак (зовнішність, сила, розум, поведінка, моральні якості) і тому надає їм різні соціальні ролі в суспільстві та сім'ї. Чоловік має забезпечувати жінку, захищати її, та бути представником сім'ї як основної ланки суспільства. В той же час жінка має доглядати дітей, дім. Вона наче представляє дім зсередини, а чоловік – зовні. Думки Бакуніна з цього приводу неоднозначні, адже з одного боку від вбачає чоловіка та жінку рівними соціально, а з іншого – вважає їх різними від природи.

Причин таких різних поглядів є кілька. Не зважаючи на те, що всі мислителі жили в XIX ст. (Годвін частково у XVIII), вони жили в різних країнах, мали різне походження, виховання та оточення. На них мали впливи різні мислителі, філософи. Можна простежити, що думки Штірнера та Прудона у дечому збігаються – вони обидва вважають сім'ю важливою. Вони також мають схожих філософів, що на них вплинули. В. Годвін надто відрізняється від них. Він жив трошки раніше, мав за наставників інших людей, в основному просвітників. В той час як на Бакуніна надто сильно впливали соціалістичні ідеї, які і визначили його погляди на це питання.

Порівнюючи думки цих мислителів, кидається в очі відсутність ідей щодо одностатевих зв'язків між людьми. Вони ніяк про них не згадують, ні в контексті їхньої сучасності, ні в контексті своїх ідей про нове суспільство. Можливо причина у тому, що в XIX ст. рідко говорили про «содомитів», поліція тихо вела стеження за ними, проте це не доходило гучних скандалів. Також, наприклад, у Франції з кінця XVIII ст. до гомосексуалів ставились краще, ніж до повій, адже перше вважалось частиною ідентичності, а друге – лише проявом безладної розпусти.¹³¹ Другою причиною відсутності будь-яких думок у працях щодо одностатевої поведінки може бути те, що автори просто не задумувались про це,

¹³¹ Clark. A. Desire: A History of European Sexuality. P. 140.

як про не важливе, можливо, навіть просто відхилення від норми, якому не буде місця в «ідеальному суспільстві».

Розділ III. Питання соціальних ролей чоловіка та жінки в працях засновників течій анархізму

3.1. Генрі Торо

Зелений анархізм є однією з найбільших течій анархізму та навіть поділяється на дві основні підтечії. Суть вчення зеленого анархізму в акценті на природу та екологічні проблеми.¹³² Кожна підтечія має свої особливі характеристики: анархо-примітивізм пропагує відмову від благ цивілізації та повернення суспільства до первісного ладу, адже лише тоді люди могли бути рівними та без влади,¹³³ в той час як соціальна екологія визначає ідею, що соціальна та природна складова життя людини тісно пов'язані, і людство має боротись не лише за рівність та свободу свого виду, а й залишити думку про те, що людина є вищою істотою в природі, що встановить рівність серед всіх видів тварин в природі.¹³⁴

Генрі Девід Торо (1817-1862) не є прямим засновником зеленого анархізму, однак саме його праці безпосередньо вплинули на виникнення та розвиток цієї течії та її напрямків,¹³⁵ тому його було обрано як провідного мислителя зеленого анархізму. Генрі Торо народився в Конкорді, штат Массачусетс, з 1833 р. навчався в Гарварді, де на той час великий акцент був на античній культурі, грецькій та латинській літературній класиці, що безперечно залишило свій відбиток у свідомості Торо, також саме там він познайомився зі своїм майбутнім другом – відомим американським письменником та філософом Ральфом

¹³²Васильєва І. «Зелений» анархізм як синтез принципів анархізму та екологічної спрямованості розвитку суспільства. «Молодий вчений», Вип. 10, № 37, жовтень, 2016. С. 124- 125.

¹³³ А3. What types of anarchism are there? URL: <https://anarchism.pageabode.com/book/a-3-what-types-of-anarchism-are-there/> (дата звернення: 13.06.2022).

¹³⁴ Green Anarchism: Towards the Abolition of Hierarchy. URL: <https://freedomnews.org.uk/2014/08/29/green-anarchism-towards-the-abolition-of-hierarchy/> (дата звернення: 13.06.2022).

¹³⁵ Васильєва І. «Зелений» анархізм як синтез принципів анархізму та екологічної спрямованості розвитку суспільства. С. 125.

Емерсоном – американським філософом, засновником трансцендентального руху в США.¹³⁶ Протягом життя він займався різною діяльністю – керував фабрикою олівців разом із батьком, викладав у школах та університетах, був репетитором, маляром, столяром тощо. Однак він завжди прагнув жити за рахунок літературної діяльності. Він дуже любив природу, прогулянки на свіжому повітрі – вони його надихали. Так тиждень життя на Волденівському озері надихнув його на написання книги «Тиждень на річках Конкорд та Меррімак» (1849) і вмотивував його прожити там, в лісі біля річки цілих два роки, про які він напише свою найвідомішу працю «Волден або життя в лісі» (1854).¹³⁷

Генрі Торо у своїх художніх та філософських працях не звертається до гендерного питання, однак ще за його життя стали доволі популярними його «Щоденники», які він писав та видавав протягом 1837-1861 рр. (з перервами), куди він записував свої думки та ідеї, які приходили до нього під час роботи, написання творів, прогулянок тощо.¹³⁸ Доволі цікавим є запис від 28 листопада 1850 р., де він пише, про те, що жінки мають більш тонку натуру і підкоряються чоловікам, і хоча натура у них сильніша – розум у них слабший за чоловічий. А реформатори суспільства, в якому людина буде в єдності з природою та не буде споживати м'ясо, знайдуть більше підтримки чоловіків, ніж жінок, бо жінки більш схильні до конформізму, ніж чоловіки, тому новітні ідеї виникають саме у чоловіків.¹³⁹

А 13 листопада 1851 р. він пише про Мері Емерсон (дружину свого друга Ральфа), яка заслуговує всіх похвал через те, що її інтелект не заважає їй бути

¹³⁶ Соболевський Я. Поняття «природи» у філософії американського трансценденталіста Ральфа Емерсона / Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. Студії. 2018. Випуск 18. С. 203.

¹³⁷ Hunt L. The Philosophy of Henry Thoreau: Ethics, politics, and nature. Bloomsbury, 2021. P. 1-7.

¹³⁸ Thoreau H. Introduction by Bradford Torrey // Thoreau H. Thoreau's Journals. Delphi Classics, 2017. (електронна книга)

¹³⁹ Thoreau H. 1850. // Thoreau H. Thoreau's Journals. Delphi Classics, 2017. (електронна книга)

гостинною та привітною, як це відбувається у інших розумних жінок.¹⁴⁰ Це дуже добре показує уявлення людини XIX ст., коли вважалось, що жінки, які займаються «чоловічими» справами відразу стають маскулініними і втрачають всі «жіночі» риси.¹⁴¹

В записі 25 грудня 1859 р. автор розмірковує, що жінки та чоловіки дуже різні тому що перші завжди носять капелюх для краси, тому він завжди новий і гарний, а другі – для комфорту та захисту від сонця, тож у них він старий та найпростіший. На думку автора, це принципово, тому що показує різне ставлення статей до однакових речей.¹⁴²

У своїй найвідомішій праці «Волден або життя в лісі» Торо не звертається до гендерних питань, адже це художньо-біографічна книга. Однак, з деяких його висловлювань можна зробити певні висновки. Говорячи про життя серед природи і в єдності з нею, автор дуже часто вживає фразу «чоловіки та жінки» або «чоловіки, жінки та діти», що може свідчити про те, що він сприймає їх рівними.¹⁴³ Торо часто пише саме про сім'ю, а не окрему людину – чоловіка або жінку. Саме родина в його книзі виступає як основний суб'єкт життєдіяльності людства в природі.¹⁴⁴ Але в той же час, він говорить про чоловіка, як засновника сім'ї,¹⁴⁵ але згадуючи про те, що має бути в погребі і глави сім'ї, він не зазначає, хто саме є главою.¹⁴⁶

Загалом, Генрі Торо надзвичайно мало торкається гендерного питання у своїх творах, адже більшість із них художні. Однак, з незначної кількості його думок, можна зробити висновок, що він класичний представник XIX ст., де люди різних статей вважались різними від природи не лише фізично, а й розумово,

¹⁴⁰ Thoreau H. 1851. // Thoreau H. Thoreau's Journals. Delphi Classics, 2017. (електронна книга)

¹⁴¹ Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. P. 101-116.

¹⁴² Thoreau H. 1859. // Thoreau H. Thoreau's Journals. Delphi Classics, 2017. (електронна книга)

¹⁴³ Торо Г. Уолден или жизнь в лесу. Москва, 1979. С. 12, 68, 75, 76.

¹⁴⁴ Там само. С. 12, 14, 18, 90-91, 113, 115, 144.

¹⁴⁵ Там само. С. 47.

¹⁴⁶ Там само. С. 106.

сім'я була ключовою ланкою суспільства, а його висловлювання «чоловіки та жінки» може бути лише узагальненням та синонімом до «людства» або «людей». Отже, Генрі Торо не вніс новітніх ідей щодо гендерного питання в зелений анархізм.

3.2. Петро Кропоткін

Петро Олексійович Кропоткін (1842-1921) – російський вчений, фундатор анархо-комунізму. Народився в Російській імперії, відвідував Європу, де познайомився з ідеями Інтернаціоналу, Бакуніна, Прудона. Через пропаганду нових ідей, йому довелося зовсім емігрувати з Росії, зміг повернутись він лише після Жовтневого перевороту в 1917 р. Кропоткін зустрічався з Леніним, поділяв його ідеї комунізму.¹⁴⁷ П. Кропоткін був людиною скоріше соціалістичних ідей, не поділяв ідею Прудона про приватну власність як найменше зло (на відміну від зла більшого - держави).¹⁴⁸ Він різко засуджував анархо-індивідуалізм Макса Штірнера та анархізм П. Прудона, який також вважав таким, який іде на компроміс між індивідуалізмом та комунізмом.¹⁴⁹ На його думку інтереси та благополуччя суспільства мають бути вищими за індивідуальні, що є ключовою характеристикою колективних анархізмів.

Анархо-комунізм Кропоткіна передбачає створення місцевих організацій – общин у будь-якому вигляді знизу, але без подальшої ієрархічної системи влади, тобто без центрального управління. Така система, на думку анархіста найкраще дозволить жити людям в суспільстві, в якому найпершою ціллю виробництва та праці буде задоволення потреб людей, а не фінансовий

¹⁴⁷ Петр Алексеевич Кропоткин. Биографический очерк. URL: <https://web.archive.org/web/20050311111229/http://www.fecoopa.narod.ru/kropotkinauto.html> (дата зверення: 21.02.2022).

¹⁴⁸ Кропоткин П. Хлеб и воля. Петербург-Москва, 1921. С. 209.

¹⁴⁹ Кропоткин П.А. Анархия: Сборник. Сост. и предисловие Р.К. Баландина. Москва, 2002. С. 207.

прибуток.¹⁵⁰ Особливу роль Кропоткін приділяє фактору взаємодопомоги в суспільстві, який допомагає вижити. В своїй найвідомішій праці «Взаємодопомога як фактор еволюції» (1902) він з точки зору теорії еволюції Дарвіна аналізує життя тварин віддалених районів Російської імперії (тайги) і приходиться до висновку, що взаємна допомога всередині виду більше допомагає тваринам виживати, ніж не взаємна боротьба між видами. Систему життя мурах, термітів, папуг він називає природним анархо-комунізмом, до якого також має прагнути людське суспільство.¹⁵¹

У своїй праці «Сучасна наука та анархія» (1913) автор пише про нерівність та залежність жінки від чоловіка в сучасному йому суспільстві, які є наслідком буржуазного устрою суспільства.¹⁵² Також він із захопленням згадує про жінку, яка *«Эта замечательная женщина, которой английское лицемерие не может до сих пор простить того, что она открыто жила с Люисом, не обращаясь за санкцией ни к церкви, ни к государству...»*¹⁵³. З цих слів бачимо, що автор не засуджує співжиття без шлюбу, адже, на його думку, девіантність визначає церква та держава, яких в ідеальному суспільстві бути не має.

Пишучи про зайнятість людей у новому суспільстві у книзі «Хліб і воля» (1892) Кропоткін зазначає, що неприємна робота зникне, адже кожен буде займатись тим, до чого лежить душа. *«То же будет и с домашними работами, которые теперь общество взваливает на женщину — этого страдальца за все человечество».*¹⁵⁴ Автор бачить цю нерівність в домашніх справах та говорить про неї. Він пише про те, що наразі (на кінець XIX ст.) все більше і більше жінок не хочуть займатись домашніми справами, як би їх чоловіки не намагались їх до

¹⁵⁰ Рябов П. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках. URL: <http://knowledge1871.narod.ru/History/Riabov/Ocherk.htm> (дата звернення: 13.06.2022).

¹⁵¹ Кропоткин П. Взаимопомощь как фактор эволюции. Москва, 2011.

¹⁵² Кропоткин П. Современная наука и анархия. URL: <https://aitrus.info/node/202> (дата звернення 21.02.2022).

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Кропоткин П. Хлеб и воля. С. 156.

цього схилити.¹⁵⁵ Важливим є також момент доцільності такої ідеї, адже коли жінка не працювала, а була вдома, то в неї не було вибору, в новому ж суспільстві права чоловіків та жінок мають бути рівними, а отже кожен має право обирати вид діяльності. До того ж, Кропоткін ставить акцент на тому, що є безліч винаходів, і буде ще більше, адже наука не стоїть на місці, які допоможуть людям не займатись домашніми справами і жінки зможуть нарівні з чоловіками працювати та будувати вільне суспільство.¹⁵⁶ Щодо побудови суспільства, у праці «Промови бунівника» (1921) Кропоткін говорить про те, що саме жінки часто мотивували чоловіків продовжувати страйки, жінки «...шли первые в рядах народных восстаний...»¹⁵⁷ Тобто автор не нівелює значення жінки у процесі революції та побудови анархо-комунізму. Надзвичайно показовими також є дані слова автора:

Жить, как мы теперь живем, конечно, бессмысленно; но происходит это оттого, что труд женщины никогда ни во что не ставился; оттого, что до сих пор, даже люди, стремящиеся к освобождению „человечества“, никогда в своих освободительных мечтаниях не принимали во внимание женщину; оттого, что они считают несовместимым со своим мужским достоинством, думать „об этих кухонных делах“, которые поэтому и взваливают, как на вьючное животное, на женщину.

Освободить женщину не значит открывать ей двери университета, суда или парламента; потому что освобожденная женщина всегда взваливает домашний труд на какую-нибудь другую женщину. Освободить женщину — значит избавить ее от отупляющего труда кухни и прачешной; это значит — устроиться так, чтобы дать ей возможность, кормя и выращивая своих детей, вместе с тем, иметь достаточно свободного времени, чтобы принимать участие в общественной жизни.

И это осуществится, это уже начинает осуществляться. Мы-же должны помнить, что революция, которая будет только наслаждаться красивыми фразами о Свободе, Равенстве и Братстве, но сохранит домашнее рабство женщины, не будет настоящей революцией.¹⁵⁸

Тут автор підіймає надзвичайно важливий аспект суспільного життя – на його думку емансипувати всіх жінок можливо лише за технічного прогресу

¹⁵⁵ Там само. С. 158.

¹⁵⁶ Кропоткін П. Хлеб и воля. С 160.

¹⁵⁷ Кропоткін П. Речи бунтовщика. Петербург-Москва, 1921. С. 77-78.

¹⁵⁸ Кропоткін П. Хлеб и воля. С. 162-163.

такого рівня, коли жодній жінці не потрібно буде займатись домашніми справами і тоді вони стануть вільними і зможуть брати активну участь у суспільному житті. Він вбачає несправедливим, якщо одна жінка піде навчатись та активно жити суспільним життям за рахунок іншої жінки, якій доведеться виконувати всі домашні справи. Його прагнення до справедливої рівності характеризує його як людину колективних, соціалістичних поглядів. Він чітко бачить несправедливість в сучасному йому світі, однак не має рішення, як можна це подолати без новітніх технологій.

В своїй останній праці «Етика. Походження та розвиток моральності» (1922 р. видання, посмертно) він наголошує, що той факт, що в сучасному світі жінки та діти досі можуть бути приниженими, а в той же час люди виступають за рівноправність обох статей перед законом, говорить про псевдо-моральність, лицемірство та угоди з совістю.¹⁵⁹

У «Записках революціонера» (1902) П. Кропоткін пише із захопленням про жінок, які в другій половині XIX ст. виборювали своє право на навчання, вимагали відкривати для них курси та школи, намагались потрапити до університетів. І все це, за словами Кропоткіна, робилось не заради особистої вигоди, як це роблять феміністки (*«не была просто «феминисткой», желавшей занять привилегированное положение в обществе или в государстве»*), а для суспільного блага.¹⁶⁰

Отже, думки П. Кропоткіна відносно гендерного питання не є однозначними, з одного боку – він пише про нерівність в сучасному світі, а з іншого – в його постулатах також простежується нерівність жінки навіть у «ідеальному» суспільстві, що може бути виправданим саме важливістю колективних суспільних інтересів. Цікаво, що його погляди змінювались з часом

¹⁵⁹ Кропоткин П. Этика. Происхождение и развитие нравственности. URL: <https://avtonom.org/old/lib/theory/kropotkin/ethics.html> (дата звернення: 21.02.2022).

¹⁶⁰ Кропоткин П. Записки революционера. Москва, 1988. С. 369-376.

– в перших працях теоретик пише про недопуск жінок до університету, пізніше – захоплюється їх прагненням рівності та навчання, а ще пізніше – говорить, що будь-яка нерівність статей є несправедливою.

3.3. Емма Гольдман

У течії анархо-фемінізму не одна засновниця, однак саме Емма Гольдман (1869-1940) вважається найвпливовішою анархо-феміністкою кінця XIX - першої половини XX ст. Ще двома засновницями вважаються Вольтарина де Клер (1866–1912) та Люсі Парсонс (1853–1942). Однак у контексті цього дослідження було обрано для аналізу саме Гольдман через її найбільш активну діяльність в різних куточках світу та значний вплив на розвиток течії анархо-фемінізму та ідеології анархізму загалом.¹⁶¹

Вона народилась в Російській імперії, проте емігрувала до США в шістнадцятирічному віці. Ще живучи в Росії, змушена працювати в дуже юному віці на заводі, вона почала читати заборонену літературу (Тургенєва, Чернишевського), тоді імператором Росії був Микола II, правління якого супроводжувалось масовими репресіями, коли героями ставали повстанці та революціонери (були популярні історії про героїчних жінок, як от Віру Залусич, яка вбила поліцейського). Це вплинуло на молоду дівчину, яку консервативний батько намагався насильно видати заміж. Тоді вона втекла до США.¹⁶² Ключова подія в житті Гольдман сталась в у 1886 р. – мітинг на площі Хеймаркет у Чикаго, після якого було засуджено і страчено 4 анархіста. Ця подія вразила Гольдман, яка думала, що приїхала у вільну країну, в якій немає таких проблем як в Російській імперії. З тих пір вона почала вести активну революційну

¹⁶¹ Черненко Ж. Анархо-феминизм: содержание и происхождение термина / Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. 2019. Том 11, № 1. С. 115.

¹⁶² Shulman A. Biographical introduction. // Shulman A. Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader. New York, 1983. (електронна книга)

анархістську діяльність.¹⁶³ На її погляди дуже вплинули Ібсен, Ніцше, Стріндберг, Шоу, Гауптман, з ідеями яких вона знайомилась, подорожуючи Європою у 1890-хх. Сама вона дуже надихала російських анархістів, в тому числі Петра Кропоткіна. Вона видавала свій журнал «Mother Earth», активно виступала на мітингах та виступах робітників в різних країнах світу – США, Росії, Франції та ін.¹⁶⁴

Анархо-фемінізм є течією анархізму, яка виступає за боротьбу з патріархальною системою як основою боротьби за бездержавний лад. Адже саме патріархат, на думку анархо-феміністок, є першим та ключовим органом влади, і саме з його повалення починається повалення всієї владної системи та держави.¹⁶⁵

У більшості теоретичних праць Емми Гольдман, очевидно, основний акцент ставиться саме на гендерне питання, тож аналіз її ідей є особливо важливим у контексті даного дослідження. У своїй статті «Шлюб та кохання» (1911) авторка безпосередньо розглядає шлюб, яким він є для чоловіка та жінки. Вона зазначає, що шлюб не має нічого спільного з коханням, адже часто люди одружуються з економічних причин, а не через почуття. А в шлюбі люди стають залежними один від одного в усіх аспектах життя, і особливо це стосується жінки, яка повинна бути слухняною, гарною, слідкувати за домом тощо. Гольдман зазначає, що по суті жінку з самого дитинства готують до того, аби вийти заміж, «...Подобно бессловесной твари, откармливаемой на убой...»¹⁶⁶. А емансипація жінок ще не досягла того рівня коли можна говорити про успіх, до того ж, насправді ці жінки: «...шесть миллионов женщин, уравненных с

¹⁶³ Shulman A. Biographical introduction. // Shulman A. Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader. (електронна книга)

¹⁶⁴ Shulman A. Biographical introduction. // Shulman A. Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader. (електронна книга).

¹⁶⁵ Черненко Ж. Анархо-фемінізм: содержание и происхождение термина. С. 116.

¹⁶⁶ Гольдман Э. Брак и любовь. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/emma-goldman-brak-i-lyubov> (дата звернення: 05.06.2022)

мужчинами в праве быть эксплуатируемыми, ограбленными, участвовать в забастовках и даже умирать с голоду...»¹⁶⁷. Однак, вона вважає, що це все одно краще, ніж шлюб, адже жінці саме шлюб дає домівку, але одночасно і закриває її там з великою кількістю обов'язків, які роблять її життя рутинним та нудним, а її саму негарною, злою, роздратованою та нецікавою. Гольдман пише, що кохання це вільне почуття, яке не можна порівнювати зі шлюбом і краще не поєднувати, адже він все зіпсує. Шлюб санкціонує материнство, навіть якщо це небажано, в той час як бажана вагітність поза шлюбом засуджується, як і сексуальні стосунки. Однак проблема інтимного життя вбачається Гольдман у тому, що жінкам не розповідають про секс і коли вони вступають у шлюб, вони не вміють і не можуть насолоджуватись цим, в той час як жінок, які «пізнали» це і не хочуть обмежуватись шлюбом – засуджують. Авторка пише, що хоча жінку готують до шлюбу, *«Будущую жену и мать держат в полном неведении о единственном ее конкурентоспособном достоинстве — сексе»*,¹⁶⁸ що говорить, про те, що Гольдман не вважає заміжню жінку вільною людиною, яка має повноцінне життя. Загалом, з цієї праці яскраво видно, наскільки негативно анархістка ставиться до класичного шлюбу і вважає його причиною нещастя, в першу чергу, жінок.

У своїй статті «Торгівля жінками» (1911) Емма Гольдман підіймає проблему проституції, засуджуючи тих «моралістів», які звинувачують у проституції жінок. Вона пише, що насправді саме суспільство винне у проституції, адже ставить їх у рамки шлюбу, і тому, наприклад, якщо дівчина має статеві зв'язки до шлюбу, то її батьки можуть від неї відвернутись, вона залишиться сама і в безвиході. До того ж, Гольдман абсолютно не розуміє, чому у зайнятті проституцією звинувачують лише повій, адже половина одружених

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Гольдман Э. Брак и любовь. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/emma-goldman-brak-i-lyubov> (дата звернення: 05.06.2022).

чоловіків ходять до борделів, отримують венеричні захворювання, а потім заражають дружин і дітей, але гонінням піддаються лише самі повії. Основна проблема, на думку авторки, у тому що жінку виховують як «річ», як сексуальний об'єкт для чоловіка, проте це санкціоновано лише у шлюбі, поза ним це неприйнятно, хоча в цьому і ціль виховання дівчинки з самого дитинства. Не на останньому місці причин проституції є економічне питання, адже сучасні їй жінки мало заробляють важко працюючи на фабриках і намагаються таким шляхом подолати власну бідність. Також, авторка засуджує подвійні стандарти в суспільстві, за якими для чоловіка мати сексуальні зв'язки до шлюбу – норма, а для жінки – ні.¹⁶⁹ З праці видно, наскільки для Гольдман важливою є проблема сексуальності жінки, відсутності правильного статевого виховання тощо.

У праці «Виборче право жінки» (1911) авторка розглядає проблему боротьби жінок за рівні виборчі права, які на справді не повинні бути основною ціллю, адже присутність жінок в політиці деяких країн не змінила докорінно систему, життя не стало краще, жінка і далі має безліч заборон. Тобто від появи жінки в політиці нічого не змінилось. Тим паче, жінки вимагають рівних прав, але обурюються, якщо, наприклад, чоловік починає проводити себе з нею, як з рівною – не запитує чи можна закурити тощо. Також, суфражистки вважають себе не просто рівними чоловіку, а й вищими за нього, що їх голос буде важливішими за замовчуванням, а деякі суфражистки навіть стверджують, що жінка має право не лише на свою заробітну плату, а й чоловікову.¹⁷⁰ На думку Гольдман, жінка може самоствердитись і скинути з себе ярмо «пригніченої рабині», яке накинута на неї релігія, лише шляхом зміни сприйняття себе самою, що призведе до зміни сприйняття її суспільством. Жінка має сприймати себе як

¹⁶⁹ Гольдман Э. Торговля женщинами. URL:

https://web.archive.org/web/20130518194448/http://bakunista.nadir.org/index.php?option=com_content&task=view&id=156&Itemid=41 (дата звернення: 06.06.2022).

¹⁷⁰ Goldman E. Woman suffrage// Goldman E. Anarchism and the other Essays. New York, 1911. (електронна книга)

особистість, а не сексуальний об'єкт, вона має право на своє тіло – може не народжувати або займатись сексом, якщо не бажає цього, вона повинна перестати поклонятись релігії, державі та чоловікові – і це найголовніше, а не отримання права підписати виборчий бюлетень.¹⁷¹ В цієї статті видно, що Емма Гольдман бачить корінь всіх проблем саме у існуючій системі, в першу чергу, поглядів суспільства. Тут авторка навіть засуджує суффражисток, які під виглядом боротьби за справедливість прагнуть бути вищими за чоловіків.

Її неklasичне ставлення до гендерних проблем також простежується у статті «Трагедія емансипації жінки» (1911), в якій Гольдман чітко висловлює свою думку – емансипація насправді не відбувається. Так звані емансиповані жінки отримали економічні, політичні права, але вони не звільнились як люди. Тепер жінка або працює на фабриці і дуже мало заробляє, тому в неї не залишається вибору, окрім як намагатись вийти заміж, або вона має достатньо високий статус та дохід аби боятись виходити заміж за чоловіка, нижчого за неї в цих аспектах, незважаючи на почуття. До того ж, можливість працювати та отримувати фінансовий дохід не звільнили жінку від домашніх справ та догляду за дітьми. Гольдман каже, що справжня емансипація – це коли жінка більше не слухає чужої думки (батьків, родичів, суспільства, держави) і живе своїм життям – внутрішня емансипація. Також, найважливішим елементом справжньої емансипації є відсутність боротьби з чоловіками, адже не повинно бути переможців та переможених у міжстатевих стосунках.¹⁷²

Проаналізувавши теоретичні праці Емми Гольдман, можна підсумувати, що навіть її праці, які безпосередньо про жінок, ставлять акцент на перетворенні всього суспільного ладу, і, найголовніше, сприйняття людьми одне одного та світу. Хоча її вважають засновницею анархо-фемінізму, вона критикує основні

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Goldman E. The tragedy of woman's emancipation. // Goldman E. Anarchism and the other Essays. New York, 1911. (електронна книга)

постулати фемінізму, такі як обов'язковість виборчого права для жінок, в той же час генеруючи нові на той час ідеї щодо вирішення складних гендерних питань.

3.4. Мюррей Ротбард

Засновником наймасштабнішої течії анархізму ХХ ст. – анархо-капіталізму, є американський вчений-економіст, історик, філософ та політик Мюррей Ньютон Ротбард (1926-1995). Він народився у Нью-Йорку в родині емігрантів. Його середовищем була єврейська громада у Нью-Йорку, повністю прокомуністична, багато його родичів були в комуністичній партії. Лише його батько не поділяв цих поглядів, він швидко після прибуття в Америку перейняв капіталістичні цінності підприємництва та приватної власності, що дуже вплинуло на Ротбарда.¹⁷³ В 1956 р. він отримав ступінь доктора філософії з економічних наук, згодом викладав у Бруклінському політехнічному університеті,¹⁷⁴ його доробок наукових та науково-популярних праць з економіки та політичного устрою величезний.¹⁷⁵ Ключову роль у становленні поглядів Ротбарда стало його знайомство з Людвігом фон Мізесом, лекції якого він відвідував в університеті та його ідеями. Мізес є одним з основних розробників Австрійської школи економіки, яка передбачає якомога більшу економічну свободу бізнесу та індивіда від держави, підкреслюючи, що ринок може сам про себе потурбуватися і для цього йому не потрібно керування держави.¹⁷⁶

Мюррей Ротбард розробив теорію анархо-капіталізму, який є течією анархо-індивідуалізму. За нею, держава постає як кримінальна організація, яка

¹⁷³ Casey G. Murray Rothbard. Bloomsbury, 2013. P. 2-3.

¹⁷⁴ Boettke P. Economists and Liberty: Murray N. Rothbard. Continuing Nomos' series on the Austrian free-market economists. Winter 1988. URL: <https://web.archive.org/web/20130925180608/http://www.rothbard.it/su%20rothbard/boettke-economists-and-liberty-r.pdf> (дата зверення: 31.05.2022).

¹⁷⁵ Rothbard Bibliography // Mises Institute. URL: <https://mises.org/library/rothbard-bibliography> (дата зверення: 31.05.2022).

¹⁷⁶ Casey G. Murray Rothbard. Bloomsbury, 2013. P. 6.

обмежує індивіда в усіх його сферах, а також обмежує вільне процвітання сильної ринкової економіки. На його думку, держави заважають розвитку бізнесу, адже вони збирають податок, чим «грабують» людей, ведуть війни між собою, які звичайним людям не потрібні, а лише знищують сільське господарство та промисловість. Також, держава обмежує свободу людини, як індивіда, адже втручається у всі сфери життя.¹⁷⁷ По-суті, ця течія має більше спільних рис з ідеєю лібертаріанства, яке також виступає за максимальну свободу капіталу та мінімальне втручання держави в підприємницьку діяльність, однак більшість лібертаріанців все ж таки не прагнуть до знищення будь-якої державності,¹⁷⁸ ніж анархізму Прудона. До речі, анархо-капіталізм багатьма прибічниками цієї течії вважається гілкою лібертаріанства, і Ротбард, відповідно, засновником цього напрямку лібертаріанства без держави взагалі.¹⁷⁹

Анархо-капіталізм дуже сильно відрізняється від інших течій анархізму, особливо колективістських, які в основному були засновані в ХІХ ст., тож праці Мюррея Ротбарда є надзвичайно важливими при розгляді гендерного питання в анархізмі. Автор негативно ставився до боротьби жінок за свої права. У своїй статті «Велике визволення жінок: на злобу дня» (*переклад мій – М.Є.*) (1970) він обґрунтовує це тим, багато феміністок визначають капіталістичну систему як таку, що пригнічує їх права, однак, на думку Ротбарда, саме капіталізм дав жінці свободу – вона більше не є власністю чоловіка, як у феодальному суспільстві, а менша оплата жіночої праці та небажання роботодавця брати жінку на роботу справедливо обумовлюється тим, що у неї гранична продуктивність менша за чоловічу і вона не є стабільним працівником через можливість вагітності.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Ротбард, М. *Анатомія держави*. Москва, 2019.

¹⁷⁸ Ostergaard G.. *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. P. 351.

¹⁷⁹ Там само. С. 351-352.

¹⁸⁰ Rothbard M. *The Great Women's Liberation Issue: Setting It Straight*. URL: <https://www.rothbard.it/articles/women-liberation.pdf> (дата звернення: 12.06.2022). P. 1-3.

Однак він не підтримує фемінізм в першу чергу через те, що він «спотворює» реальність і намагається узагальнити прагнення всіх жінок, в той час як багато жінок взагалі не прагнуть працювати, адже їм подобається їх роль домогосподарки та матері, але феміністки подають цей факт як неправдивий, стверджують що це промивання мізків противниками свободи жінок. Він засуджує саме радикалізм феміністичного руху і намагається бути нейтральним щодо цих питань: *«Частка працюючих жінок набагато вища, ніж навіть двадцять років тому, і це добре; але це й досі меншість жінок, і це теж добре. Хто я такий, чи ви, щоб говорити комусь, чоловікові чи жінці, за якою професією йому чи їй слід працювати?»*¹⁸¹ (переклад мій – М.С.)

Ротбард критикує фемінізм за його радикалізм та односторонність, адже жінки стверджують, що їх пригноблюють у шлюбі, роблять «рабинями», змушують народжувати дітей та виховувати їх. На це автор має контраргументи – як правило, на шлюбі наполягає саме жінка, і дітей частіше хочуть жінки. До того ж, він вважає, що сучасний (йому) шлюб як раз укладається на більш-менш рівних засадах.¹⁸²

Мислитель не вважає шлюб чимось поганим, як це подають феміністки, тому що на його думку, шлюб як раз допомагає жінкам, які не змогли б і працювати, і виховувати дітей у разі відсутності класичної сім'ї. Також, він висуває думку про те, що як раз чоловіка можна вважати пригнобленою стороною у шлюбі, адже йому постійно треба працювати, аби забезпечити сім'ю, він навіть порівнює таку ситуацію з рабовласницькою системою, в якій раб

¹⁸¹ *«The proportion of working women is far higher than even twenty years ago, and that is fine; but it is still a minority of females, and that's fine too. Who are you or I to tell anyone, male or female, what occupation he or she should enter?»* - Rothbard M. The Great Women's Liberation Issue: Setting It Straight. URL: <https://www.rothbard.it/articles/women-liberation.pdf> (дата звернення: 12.06.2022). Р. 4.

¹⁸² Там само. С. 5-7.

працює, а господар ні. Тож Ротбард не розуміє, що жінкам не подобається і чого вони взагалі вимагають – в них, на його думку, вигідне становище.

До того ж, він не розуміє чому феміністки так сильно виступають проти жіночої краси. Вони вважають, що жінка не має бути сексуальним об'єктом, однак автор стверджує, що бути красивою та сексуальною для жінки це нормально, вона завжди була, є і буде сексуальним об'єктом для гетеросексуального чоловіка, так як і чоловік є таким для гетеросексуальної жінки. А завдяки цьому в деяких професіях жінки отримують більший дохід ніж чоловіки цих же професій (офіціантки, моделі).¹⁸³ Цікаво, що Ротбард засуджує жіночий гомосексуалізм через те, що сучасні йому феміністки закликають до ненависті до чоловіків та до лесбійства неприродного, а штучного.¹⁸⁴

В своїй праці «До нової свободи: Лібертаріанський маніфест» (1973) автор виділяє окремий розділ питанню сексуальних відносин та їх регулювання державою. Він зазначає, що будь-які сексуальні стосунки між дорослими людьми можуть та мають вважатись законними, а держава не має втручатись в це ніяким чином, за винятком згвалтування, яке є злочином. Автор критикує подвійні стандарти щодо справ сексуального насильства, в яких часто засуджують жертву.¹⁸⁵ Важливим є ставлення Ротбарда до абортів. Він вважає, що жінка має повне та беззаперечне право розпоряджатись своїм тілом та життям: *«Даже если мать первоначально хотела ребенка, она, будучи полновластной хозяйкой собственного тела, имеет право изменить решение и избавиться от плода»*.¹⁸⁶

Також автор говорить про такі види дискримінації в державі як надання привілеїв жінкам, які з одного боку є дискримінацією чоловіків, а з іншого – наприклад, заборона для жінок на той час працювати вночі або під землею, хоч і

¹⁸³ Rothbard M. The Great Women's Liberation Issue: Setting It Straight. URL: <https://www.rothbard.it/articles/women-liberation.pdf> (дата звернення: 12.06.2022).. 8-10.

¹⁸⁴ Там само. 7-8.

¹⁸⁵ Ротбард М. К новой свободе: Либертарианский манифест. М, 2009. С. 121-122.

¹⁸⁶ Там само. С. 125.

виглядає як турбота про них, все одно залишається дискримінацією, адже це дає жінці менше вибору та не дозволяє їй конкурувати в певних сферах з чоловіками.¹⁸⁷ До проституції автор ставиться нейтрально, і вважає, що її не можна забороняти, адже це призводить до її криміналізації та відходу у підпілля, а це небезпечно та впливає на «якість послуг».¹⁸⁸

У своїй відомій праці «Етика свободи» (1982) Ротбард, говорячи про власність, наводить приклад рятувальної шлюпки (кому вона має належати і хто має право на ній рятуватись) і говорить що принцип «жінки та діти вперед» є несправедливим, адже чоловіки мають таке саме право власності на цей човен, як і жінки з дітьми.¹⁸⁹ Тут можна простежити те, що Ротбард мислить в основному поняттями економічними, а не моральними почуттями, або емоціями. А також, така логіка свідчить про те, що автор вважає всіх людей (чоловіків, жінок, дітей) рівними між собою.

Загалом, можна зробити висновок, що Мюррей Ротбард неоднозначно ставиться до гендерного питання через те, що він намагається розглянути його з різних боків. Він бачить дискримінацію не лише жінок, а й чоловіків, вважає, що люди різних статей мають бути рівними і при тому різко засуджує фемінізм. Автор бачить та розуміє жіночі проблеми з абортами або проституцією, але не схвалює думки та дії щодо цих аспектів феміністичного руху.

3.5. Висновки до розділу.

Розглянувши праці теоретиків анархізму, які вважаються засновниками найбільших течій цієї ідеології, можна зробити кілька висновків. Перше, кожен з них дивиться на гендерне питання з точки зору свого напрямку анархізму. Петро Кропоткін, який дивиться на гендерне питання через призму загального суспільного блага, вважає важливим досягти гендерної рівності, аби кожна

¹⁸⁷ Там само. С. 125.

¹⁸⁸ Там само. С. 123.

¹⁸⁹ Ротбард М. Этика свободы (электронна книга). С. 204-208.

людина могла в рівній мірі жити та працювати на благо суспільства і користуватись ним. Емма Гольдман була анархісткою, яка активно підіймала проблему жінки в суспільстві та сім'ї. Її ключовою ідеєю є те, що жінки можуть стати вільними та рівними чоловіку лише за умови зміни суспільного світосприйняття. Лише коли суспільство перестане мислити патріархально – люди зможуть стати рівними. Маррей Ротбард генерує свої ідеї щодо гендерного питання через призму саме капіталістичної системи, яка на його думку буде ідеальною за умови відсутності держави. Він вважає, що саме в капіталізмі жінка може бути по-справжньому емансипована, а класичні патріархальні підвалини будуть зруйновані, а право власності буде у кожного, незалежно від статі. Єдиний мислитель, який не виступає у своїх працях за рівність чоловіків та жінок є Генрі Торо, який дуже мало висловлювався з цього приводу, але ми можемо зробити висновок, що він вважав, що жінки від природи відмінні від чоловіків за характером та розумовими здібностями і це не потрібно ігнорувати. Його прагнення до єдності людини з природою і підкорення людини природі як раз стали ключовими постулатами зеленого анархізму.

Другий висновок, який можна зробити, це те що з думок Торо дуже видно, що він є класичним представником XIX ст. з його науковими та моральними уявленнями про стать. В той же час, решта засновників течій також отримали достатній вплив свого часу. Кропоткін та Гольдман жили на рубежі XIX та XX ст., коли суспільство кардинально змінювалось, в основному завдяки поширенню різних ідеологій та ідейних напрямків. На Кропоткіна, окрім анархізму, дуже сильно вплинули ідеї соціалізму та комунізму, що вилилось у його власних думках, адже він прагне до якомога більшої справедливості, і говорячи про емансипацію жінок, він незадоволений нерівністю вже не між статями, а серед жінок. В той же час Гольдман будучи і жінкою, і анархісткою, під впливом наростаючого феміністичного руху об'єднала у свої працях ці дві ідеї в одну важливу – потрібно змінювати мислення людей, а справжня

емансипація це не лише право голосувати, а про внутрішню та зовнішню свободу. Схоже мислення у Маррея Ротбарда, який жив в епоху активного фемінізму, сексуальної революції та вільного капіталізму. Він намагається розглядати гендерні проблеми з різних боків, і навіть зазначає, що сучасний йому фемінізм, у боротьбі за права жінок починає дискримінувати чоловіків, а в державі він бачить причину проблем з проституцією та абортами, на які жінки мають повне право, але не можуть вповні цього досягти поки.

Також, можна простежити, що всі теоретики, окрім Генрі Торо, не схвалюють класичний шлюб та патріархальні відносини, а їх ідеї щодо емансипації жінок, по-суті є не виключно про жінок, а про рівність у суспільстві всіх людей. А Торо, в основному, мислить в рамках сім'ї, скоріше за все класично патріархальної.

Висновки

Здійснивши це дослідження, можна зробити кілька висновків. По-перше, ідеологія анархізму виникла в той час, коли активно розвивались нові ідеї щодо свободи людини, в тому числі соціальних та політичних прав та свобод жінок. Цей процес як раз почався з кінця XVIII ст., і по суті триває досі, тож він охопив життя на діяльність всіх обраних теоретиків анархізму. Ідеї змінювались, розвивались - те, що в XIX ст. ще навіть не можна було уявити (масове працевлаштування жінок, сприйняття їх як громадян, надання їм виборчих прав), стало цілком можливим вже на початку XX, а до кінця століття суспільство ще більше змінило сприйняття щодо гендерних ролей. Проте в суспільстві, особливо в чоловічих колах все ще були популярними традиційні патріархальні погляди на шлюб, сім'ї та соціальні ролі чоловіка та жінки.

По-друге, ми бачимо, що засновники анархізму жили хоч і в період розвитку нових ідей, не всі мали прогресивні погляди. П'єр-Жозеф Прудон та Макс Штірнер в контексті гендерного питання були консервативними і вважали, що класичний шлюб, патріархальна сім'я зі старими звичаями та ролями може стати рушієм нових ідей та прогресивного суспільства. Доба XIX ст., в якій вони жили, залишалась доволі консервативною, вплинула на цих мислителів сильніше, аніж нові ідеї стосовно гендерного питання. Однак, Штірнер говорить про сім'ю з точки зору індивіда, і вважає, що йому потрібна родина. Прудон у своїх ідеях покладається чисто на уявлення тогочасного суспільства про величезну фізичну, розумову та соціальну різницю між чоловіками та жінками, відповідно до якої і будуються класичні міжстатеві та суспільні стосунки. В той же час, Вільям Годвін та Михайло Бакунін мали як раз нові погляди на гендерне питання. Це можна пояснити тим, що Годвін застав саме зародження цих ідей, тому прийняв їх. До того ж, його дружина вважається однією з перших теоретиків фемінізму. На Бакуніна надто сильно вплинули соціалістичні ідеї Маркса та концепція загальної рівності, яку він сприймав буквально –

міжстатевих відносин це також стосувалось. А напрям анархо-колективізму, що був ним заснований, має на меті суспільство вільних людей, в тому числі жінок.

По-третє, ми бачимо, наскільки різняться погляди засновників різних течій анархізму. Генрі Торо, хоч і мінімально зачіпає гендерне питання, схиляється до класичної патріархальної сім'ї та соціальних ролей, що можна пояснити не лише тим, що він людина XIX ст., а й тим, що течія зеленого анархізму за ключову ідею бере єдність людини з природою, а природньо все ж таки склалось, що чоловік сильніший за жінку, тому він і стає її покровителем у природних небезпечних умовах, а вона йому підкоряється. Решта обраних засновників течій мислять кардинально не так. Важливий вплив тут справило те, що Емма Гольдман та Петро Кропоткін жили вже на рубежі XIX та XX століть, коли суспільство все інтенсивніше сприймало нові ідеї та думки. Гольдман як жінка розуміє проблеми соціальної невірності статей як ніхто інший, тому її ідеї є важливими, адже вона бачить ситуації із середини і тому постулює, що емансипація є лише формальною і потрібно змінювати сприйняття суспільства і самих жінок. Кропоткін, як анархо-комуніст, найбільше думає саме про суспільне колективне благо у комуністичному майбутньому без держави і вважає, що над побудовою такого майбутнього повинні працювати всі – і жінки, і чоловіки, проте він вбачає проблему становища жінки і намагається її вирішити шляхом технічного прогресу. Мюррей Ротбард жив все життя у XX ст. в США, де гендерні проблеми постійно підіймались, а капіталізм розвивався, тож зважаючи на його ідею анархо-капіталістичного суспільства, він прагне рівності між індивідами будь-якої статі, підтримує емансипацію жінок, але не в такому вигляді, як це роблять сучасні йому феміністки. Проте, на жаль, у своїх працях він не пропонує альтернативних варіантів.

З усіх обраних теоретиків анархізму лише троє якимось чином згадували девіантну для їх часу поведінку у своїх працях. Прудон різко засуджує проституцію, а Гольдман та Ротбард описують та аналізують проблеми

проституції, не засуджуючи її як таку. Ротбард також єдиний з теоретиків, хто згадує про гомосексуальність, відгукуючись негативно про жіночу та не згадуючи чоловічу, а також він єдиний хто згадує проблему абортів. Він вважає, що аборт це особиста справа жінки і ніхто не має їй вказувати чи забороняти його. Так як з обраних анархістів Ротбард єдиний, хто жив протягом ХХ ст. не видається дивним те, що він пише про теми, які до цього не підіймались. Адже саме в ХХ ст. вже більш активно почали говорити про ці явища. Важливо зазначити, що носії більш прогресивних поглядів – Гольдман, Кропоткін та Бакунін активно займались революційною та пропагандистською діяльністю анархізму і, можливо, з огляду на це підіймали лише найважливіші, на їх погляд, питання.

Загалом, можна зробити висновок, що анархізм не є одноманітною ідеологією, і кожен теоретик має свої думки щодо гендерного питання. Однак, можна простежити певну закономірність, що все ж таки більшість анархістів виступають за гендерну рівність. А протилежну думку мають лише деякі представники ХІХ ст. – Прудон, Штірнер і Торо.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела:

- 1.1. Опубліковані джерела:
2. Кропоткин П. Взаимопомощь как фактор эволюции. Москва: Образование, 2011.
3. Кропоткин П. Записки революционера. Москва: Московский рабочий, 1988.
4. Кропоткин П. Речи бунтовщика. Петербург-Москва, 1921.
5. Кропоткин П. Хлеб и воля. Петербург-Москва, 1921.
6. Кропоткин П.А. Анархия: Сборник. Сост. и предисловие Р.К. Баландина. М.: Айрис-пресс, 2002.
7. Прудон П. Что такое собственность? Москва, 1998.
8. Ротбард М. Этика свободы (электронна книга).
9. Ротбард М.К новой свободе: Либертарианский манифест. М.: Новое издательство, 2009. — 398 с. — (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»). 398 с.
10. Ротбард, М. Анатомия государства. Москва : RUSTATE.ORG, 2019. — 136 с.
11. Торо Г. Уолден или жизнь в лесу. Москва: Наука, 1979.
12. Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков: Основа, 1994.
13. Бакунин М. Бернские Медведи и Петербургский Медведь. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_1873_bernskie_medvedi.shtml (дата звернення: 18.02.2022).
14. Бакунин М. Всестороннее образование. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0200.shtml (дата звернення: 18.02.2022).
15. Goldman E. Anarchism and the other Essays. New York, 1911. (электронна книга)

16. Stirner, Max: Einiges Vorläufige vom Liebesstaat. In: Berliner Monatsschrift. Hrsg. v. Ludwig Buhl. Erstes und einziges Heft, Juli 1843. (Selbst-Verlag) Mannheim 1844.
17. Thoreau H. Thoreau's Journals. Delphi Classics, 2017. (електронна книга).
- 1.2. Джерела в електронному форматі:
2. Бакунин М. Государственность и анархия. URL: http://www.vixri.ru/d2/Bakunin%20M.%20kn.13_GOSUDARSTVENNOST%20I%20ANARXIJa%20i%20dr..pdf (дата звернення: 20.02.2022).
 3. Бакунин М. Народное дело. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0150.shtml (дата звернення: 18.02.2022).
 4. Бакунин М. Письма к французу. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0230.shtml (дата звернення: 18.02.2022).
 5. Бакунин М. Письма о патриотизме. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0220.shtml (дата звернення: 18.02.2022).
 6. Бакунин М. Послание мои итальянским друзьям. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0280.shtml (дата звернення: 18.02.2022).
 7. Бакунин М. Речи и статьи по славянскому вопросу. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0140.shtml (дата звернення: 18.02.2022).
 8. Годвин В. О собственности. URL: <https://piter.anarhist.org/godvin1.htm> (дата звернення: 12.11.2021)
 9. Гольдман Е. Брак и любовь. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/emma-goldman-brak-i-lyubov> (дата звернення: 05.06.2022).

10. Гольдман Э. Торговля женщинами. URL: https://web.archive.org/web/20130518194448/http://bakunista.nadir.org/index.php?option=com_content&task=view&id=156&Itemid=41 (дата звернення: 06.06.2022).
11. Кропоткин П. Современная наука и анархия. URL: <https://aitrus.info/node/202> (дата звернення 21.02.2022).
12. Кропоткин П. Этика. Происхождение и развитие нравственности. URL: <https://avtonom.org/old/lib/theory/kropotkin/ethics.html> (дата звернення: 21.02.2022).
13. Михаил Бакунин. Федерализм, социализм и антитеологизм. Мотивированное предложение Центральному комитету Лиги Мира и Свободы от М. Бакунина. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/mihail-bakunin-federalizm-socializm-i-antiteologizm#toc3> (дата звернення: 18.02.2022).
14. Петр Алексеевич Кропоткин. Биографический очерк. URL: <https://web.archive.org/web/20050311111229/http://www.fecoopa.narod.ru/kropotkinauto.html> (дата звернення: 21.02.2022).
15. Принципы и организация интернационального революционного общества. II революционный катехизис. URL: <http://ak-protest.narod.ru/revolytkatexiz.htm> (дата звернення: 18.02.2022).
16. Прудон П. Политические противоречия. Теория конституционного движения в XIX столетии (во Франции). URL: <https://topliba.com/reader/738894> (дата звернення: 01.12.2021).
17. Proudhon P. De la justice dans la révolution et dans l'Eglise. Paris, 1858. P. 455-456. URL: <https://books.google.com.fj/books?id=NygCAAAAQAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 11.11.2021)

18. Rothbard M. The Great Women's Liberation Issue: Setting It Straight. URL: <https://www.rothbard.it/articles/women-liberation.pdf> (дата звернення: 02.06.2022).

2. Література:

2.1. Монографії:

1. Діса К. Історія повсякденного життя в Ранньомодерній Європі. Київ, 2014.
2. Плехановъ Г. Анархизмъ и социализмъ. Іздание Маріи Малыхъ, 1906.
3. Туган-Барановський «П.Ж. Прудон. Его жизнь и общественная деятельность». СПб, 1891.
4. Эльцбахер П. Анархизм. Суть анархизма. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009.
5. Branca P. Women in Europe since 1750. Routledge, 2013.
6. Casey G. Murray Rothbard. Bloomsbury, 2013.
7. Clark. A. Desire: A History of European Sexuality. Routledge, 2019.
8. Fraser R. Gender, Race and Family in Nineteenth Century America: from Northern woman to plantation mistress. Palgrave Macmillan, 2013. (електронна книга).
9. Fuchs R., Thompson V. Women in Nineteenth-Century Europe. Palgrave Macmillan, 2005.
10. Gornick V. Emma Goldman: Revolution as a way of life. Yale University Press, 2011.
11. Heckert J., Cleminson R. Anarchism & sexuality: Ethics, relationships and power. Routledge, 2011.
12. Hsu R. Emma Goldman, Mother Earth, and the anarchist awakening. Indiana: Notre Dame, 2021.
13. Hunt L. The Philosophy of Henry Thoreau: Ethics, politics, and nature. Bloomsbury, 2021.

14. James J. Changing ideas about women in The United States, 1776-1825. Routledge, 2013.
15. Kleinberg S. Women in the United States 1830-1945. Macmillan Press, 1999.
16. Norman P. Anarcho-capitalism, Parvage Macmillan, 1987.
17. O'Neil W. The rise of social feminism // O'Neil W. The woman movement: Feminism in the United States and England. Routledge, 2013. (електронна книга).
18. Shulman A. Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader. New York: Open Road, 1983. (електронна книга)
19. Timm A., Sanborn J. Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day. Bloomsbury Academic, 2016.

2.2. Статті:

1. Брехов Г. Женщины и анархизм: анархо-феминистическое движение в странах Европы и Соединенных Штатах Америки. Вестник РУДН, 2022. Вип. 24, № 1. С. 90-116.
2. Васильєва І. «Зелений» анархізм як синтез принципів анархізму та екологічної спрямованості розвитку суспільства. «Молодий вчений», № 10 (37) жовтень, 2016. С. 124- 127.
3. Грязева А. Взгляды Эммы Гольдман на положение женщин в США в конце XIX – начале XX века / Наука молодых, 2020.
4. Дагмар Херцог. Сексуальная революция и ее издержки. Журнальный клуб Интелрос «НЛО» №117, 2012.
5. Соболевський Я. Поняття «природи» у філософії американського трансценденталіста Ральфа Емерсона / Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. Студії. 2018. Випуск 18. С. 203-206.
6. Черненко Ж. Анархо-феминизм: содержание и происхождение термина / Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1.

Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. 2019. Том 11, № 1. С. 114-121.

7. Шевченко О. Історичний аналіз розвитку класичного анархізму ХІХ – початку ХХ ст. Гілея: науковий вісник, 2015, 98. С. 121-124.
8. Шевченко О. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Бакуніна та його анархо-колективізм. Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2013, 10. С. 230-238.
9. Ширинянц А., Черненко Ж. Бакунин и феминизм. Политическая наука, 2017, Спецвыпуск.
20. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory 8, issue 1, 1969. P. 3-53.

3. Довідникові видання, енциклопедії, словники:

1. Філософський енциклопедичний словник. Редкол. Шинкарук В.І. (голова), Бистрицький Є.К., Булатов М.О. та ін. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2002.
2. Ostergaard G.. The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought. Blackwell Publishing, 2006.

4. Електронні ресурси:

1. Гендер. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80#.D0.86.D1.81.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.87.D0.BD.D0.B0_.D0.B4.D0.BE.D0.B2.D1.96.D0.B4.D0.BA.D0.B0 (дата звернення: 12.06.2022).
2. Дамье В.В. Красная Эмма URL: <http://aitrus.info/node/1945>. (дата звернення: 11.06. 2022).
3. Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность: Западная Европа : от античности до 20 века: учебное пособие по культурологии для вузов. М.: Весь Мир, 2002. URL:

- <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/history/26.htm> (дата звернення: 12.11.2021)
4. Маридзе, Герберт. Жизнь и учение Макса Штирнера. Новый свет : газета. — СПб., 1997. — № 38. URL: <https://piter.anarhist.org/38shsterner.htm> (дата звернення: 09.12.2021).
 5. Неттлау М. Очерки по истории анархических идей. URL: <https://avtonom.org/old/lib/theory/nettlau/history.html> (дата звернення: 13.06.2022)
 6. Пустарнаков В.Ф. М.А. Бакунин. URL: http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0020.shtml (дата звернення: 20.02.2022).
 7. Рябов П. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках. <http://knowledge1871.narod.ru/History/Riabov/Ocherk.htm> (дата звернення: 12.06.2022).
 8. Ялом М. История жены. С. 55. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=82307 (дата звернення: 12.11.2021).
 9. A3. What types of anarchism are there? URL: <https://anarchism.pageabode.com/book/a-3-what-types-of-anarchism-are-there/>
 10. Boettke P. Economists and Liberty: Murray N. Rothbard. Continuing Nomos' series on the Austrian free-market economists. Winter 1988. URL: <https://web.archive.org/web/20130925180608/http://www.rothbard.it/su%20rothbard/boettke-economists-and-liberty-r.pdf> (дата звернення: 31.05.2022).
 11. Green Anarchism: Towards the Abolition of Hierarchy. URL: <https://freedomnews.org.uk/2014/08/29/green-anarchism-towards-the-abolition-of-hierarchy/> (дата звернення: 13.06.2022).
 12. Rothbard Bibliography // Mises Institute. URL: <https://mises.org/library/rothbard-bibliography> (дата звернення: 31.05.2022).
 13. Women In The Early To Mid-20th Century (1900-1960): Introduction. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs->

transcripts-and-maps/women-early-mid-20th-century-1900-1960-introduction
(дата звернення: 13.06.2022).